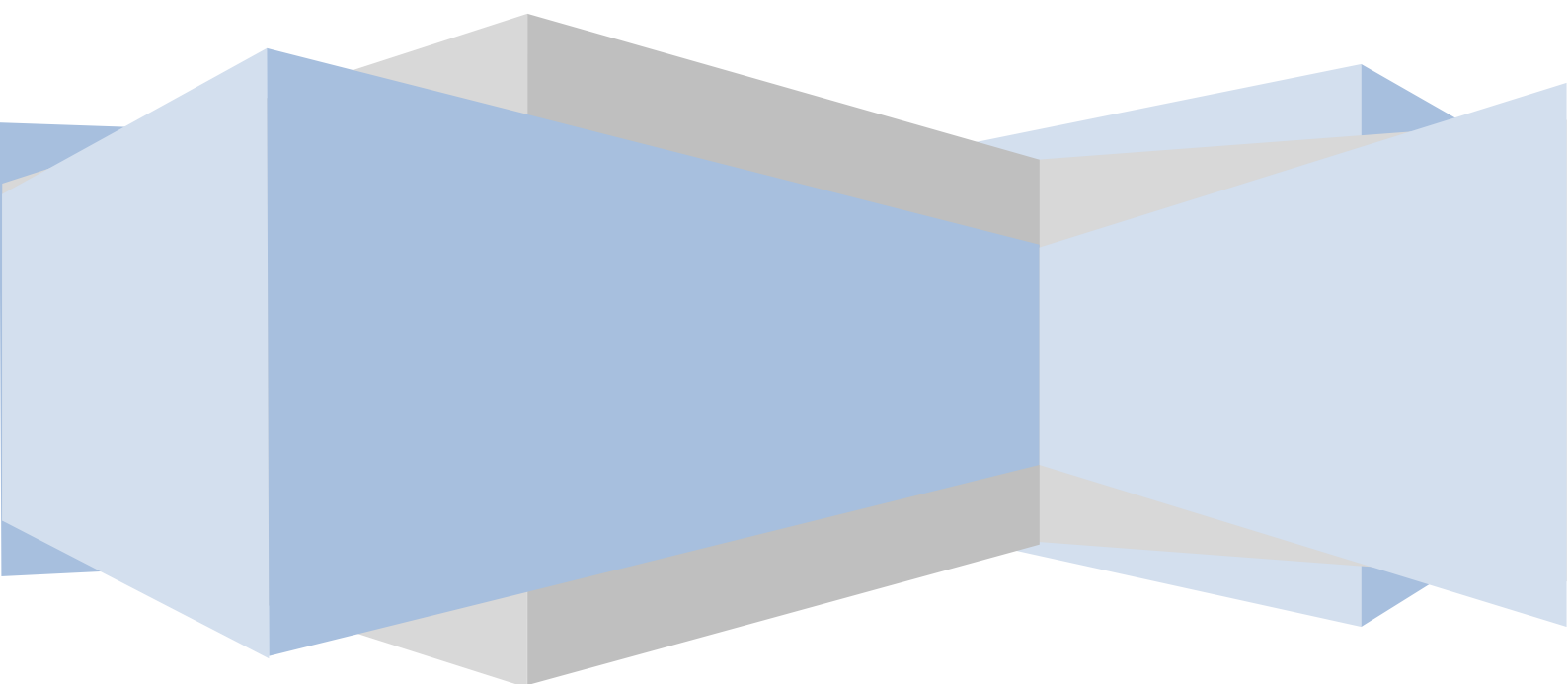

Lezing dorps huis Uivernest te Hank

Van Herradeskerke tot Mariapolder

Geschiedenis Hank vanaf Prehistorie tot Nieuwste tijd

Ton Lensvelt

VAN HERRADESKERKE TOT AAN MARIAPOLDER	5
Inleiding:	5
Ontstaangeschiedenis	5
Prehistorie (12.000 vChr – 15 vChr):	5
Romeinse tijd:	6
Teisterbant:	7
Grote Waard:	7
Van der Dussen:	9
Munsterkerk:	10
Sint Elisabethsvloed:	11
Schade door vloed aangericht	11
Eerste bedijkingen:	12
Gefaseerde terugwinning Land van Heusden en Altena	13
Nieuwe winterdijk in Langstraat	13
Kornsche Dijk	13
Enquete en Informacie van 1494 en 1514	14
Nieuwe aanwassen	15
Wording Zuid-Hollandse Polder	15
Onderzoekscommissie aanwassen 1521-1523	16
Bedijking van Zuidhollandsche - of Nieuw Dussensche Polder in 1679	16
De inpoldering	16
De rekening	17
Bestuursperikelen	18
Contra-reformatie	20
P A U Z E	20
Biesbosch	20
Mr. Adriaan Pieter Twent van Raaphorst	21
Dr. Petrus Jacobus Groen van Prinsterer	21
Johannis Burgerhoudt	21
Jan Baron van Styrum	21
Bakermat van Hank	22
Geslacht Van der Pluijm	22
Straatweg	25
Hessenwagens	27
Van Lennep & Hogendorp	27
Het Lege Land	28
Hank rond 1830	29
Klassenindeling	30
Stichting Parochie Hank	32
Wateroverlast	34
Ramp van Nieuwkuijk	34
Graven Bergsche Maas	35
Aanleg Keizersveerse brug	35
Conclusie	36
Afbeeldingen	37

VAN HERRADESKERKE TOT AAN MARIAPOLDER

Inleiding:

1: Titelslide

Dames en Heren, hartelijk welkom allemaal.

Het is mij een genoegen u iets te mogen vertellen over de geschiedenis van Hank. Want, hoewel het huidige dorp nog relatief jong is, kent het namelijk een boeiende voorgeschiedenis.

2: Onderwerpen

Keerpunt in die voorgeschiedenis van Hank is de overbekende Sint Elisabethsvloed. De Stichting Archiefkring neemt u vanavond mee voor een unieke reis door de tijd. In vogelvlucht kunt u kennis nemen van de tamelijk onbekende, haast mystieke wereld ten tijde van vóór de vloed. We inventariseren de effecten van de met name voor dit gebied zo ingrijpende overstroming. Geven u een indruk van de enorme inspanningen die de inwoners van de regio zich getroostten om het ondergelopen land in fases weer terug te veroveren op het water, waarbij we inzoomen op de bedijking van de Zuid Hollandse Polder. Een geschiedenis van Hank kan niet om de Van der Pluijmen heen. Met medewerking van Paul Seesink en Anja van der Pluijm vertellen we u wat meer over dit illustere Hankse geslacht. Voorts wordt de negentiende eeuw belicht met de aanleg van de Straatweg, de eerste kadastrale opmeting, en de stichting van de R.K.Parochie Hank. We sluiten af met het graven van de Bergsche Maas. Dit laatste ijkpunt is bewust gekozen omdat de twintigste eeuw uitgebreid beschreven werd in een eerdere publicatie van de Archiefkring: *Hank van 1900 tot 2000*.

Ontstaangeschiedenis

Prehistorie (12.000 vChr – 15 vChr):

3: Nederland in de ijstijd (Saalien II)

Het grote rivierdal van Rijn en Maas is ontstaan ongeveer 200.000 jaar voor Christus (tijdens het Saalien II (236.000-126.000 vChr). Door de landijsbedekking werden in Midden-Nederland stuwwallen opgeworpen, waardoor de toenmalige rivieren Rijn en Maas niet langer in noordwestelijke richting konden afwateren en gedwongen werden een meer westelijke loop te kiezen.

4: Nederland 8000 v.Chr. (beginfase Holoceen)

In het Laat Glaciaal (meer dan 12.000 jaar geleden) toen het landijs zich inmiddels had teruggetrokken was Nederland een naar het westen aflopende koude, zandige en grindrijke woestijnvlakte, ver van enige zee gelegen. De zeespiegel lag 50 meter lager

dan nu. Rijn, Maas, Schelde, maar ook de engelse Theems mondde gezamenlijk uit in het Kanaal.(zie kaart)

De voorloper van de Maas moet u zich voorstellen als een vlechtende rivier die regelmatig van stroombed veranderde, met op de oevers hier en daar wat opgestoven zandduinen (donken genoemd).

Met de start van het warmere Holoceen (circa 10.000 jaar geleden) veranderde de grindvlakte geleidelijk in een systeem van verhoogde zandige stroomgordels met tussenliggende kleiige komgebieden waarin uitgestrekte moerassen ontstonden.

Doordat de zeespiegel begon te stijgen, drong het water de Noordwestelijke-Europese laagvlakte binnen, waarbij de Noordzee werd gevormd.

5: Het Helinium, het door Romeinen zo genoemde estuarium van de Maas

Via het estuarium van de Maas, door de Romeinen Helinium genoemd, kwam de opdringende zee zo ook in het rivierdal. Het grondwaterpeil steeg en het land vernatte waardoor er veen ontstond; een metersdik pakket. De rivier werd een getijdenstroom, gesmoord in een zompig moeras. Daarbij vormde onze regio destijds al de overgang van een zoetwatergetijdengebied naar een rivierenlandschap.

6: Stroomrugkaart van het Rivierengebied

De voorloper van de Maas stroomde aanvankelijk in dit gebied alleen van oost naar west en had dus nog niet de noordwestelijke aftakking vanaf Hedikhuizen via Heusden naar Woudrichem. De Bommelerwaard en het Land van Heusden en Altena waren zodoende nog één gróót rivierengebied aan de noordzijde begrenst door Waal en Merwede en aan de zuidzijde door de Mosa Antiqua.

Tussen deze twee rivieren bevonden zich een aantal oost-west verlopende stroomruggen of oeverwallen. Dit zijn verhogingen in het landschap. Op deze kaart zien we van boven naar beneden: De Rijswijkse stroomrug (meest noordelijk), De Alm en Biesheuvelsestroomrug (centraal) en de stroomruggen van de Duse en Oude Maas (meest zuidelijk). Deze laatste twee zijn voor ons verhaal het meest interessant.

Romeinse tijd:

7: Nederland in Romeinse tijd

De oudst bekende sporen van bewoning in het Land van Heusden en Altena zijn aangetroffen op een kleine zandopduiking (donk) in Aalburg en dateren uit de Midden Steentijd (Mesolithicum zo'n 10.000 jaar geleden). De donk van Waardhuizen, ten noorden van Almkerk op de stroomrug van de Alm, is een vindplaats van de Vlaardinger cultuur uit de Nieuwe Steentijd (Neolithicum) van zo'n 2500 jaar voor Christus.

Maar ook later, in de Romeinse tijd, werden deze van nature hoger gelegen stroomruggronden uitgekozen voor bewoning. Men vond er immers bescherming

tegen de voortdurende bedreiging door het water. Vooral op het oostelijk deel van de Dussense stroomrug werden Romeinse woongronden gelokaliseerd, tot aan Meeuwen toe. Verder naar het westen zijn de oeverwallen nauwelijks nog herkenbaar en op vele plaatsen weggespoeld door latere overstromingen of bedekt door een dikke laag sediment.

8: Reconstructie Romeinse wegen door H. de Voogd

Door H. de Voogd uit Rijswijk werd in 1962 een reconstructie gemaakt van Romeinse wegen in onze streek. Door Romeinse vindplaatsen wordt de Dussense stroomrug ook in verband gebracht met een Romeinse weg, onderdeel van een route door het Midden-Nederlands rivierengebied en weergegeven op de hier getoonde kaart. Van deze oost-west route wordt beweerd dat die deels over de Baan in Dussen liep door het latere Muilkerk.

De oost-west route werd bij Caspingio (thans Biesbosch) gekruist door een zuid-noord route naar Utrecht. Het latere Herradeskerke lag niet zover van dit kruispunt van Romeinse wegen.

Door klimatologische veranderingen en daarmee samenhangende hogere waterstanden raakte het gebied na de Romeinse tijd (tussen 300 en 600) ontvolkt.

9: Vorming Nieuwe Maas in Middeleeuwen

Die hogere waterstanden vertaalden zich ook in stroombedveranderingen van de Maas. In de eerste helft van de Middeleeuwen maakte de Maas bij Heusden zijn eerste noord-westelijke doorsteek tot aan de Alm bij Giessen. In de tweede helft van de Middeleeuwen gevolgd door de definitieve samenvloeiing met de Waal bij Woudrichem. (Afscheiding parochies: Aalst in 1135 van Wijk, Herpt in 1148 van Aalburg). Dit deel van de Maas werd de Nieuwe (of Heusdense) Maas genoemd. De oorspronkelijke maasbedding nam daardoor in betekenis af.

Teisterbant:

10: Teisterbant (vanaf achtste eeuw)

Ondertussen begonnen de bewoners mondjesmaat weer terug te keren. Het oostelijk deel van het Land van Heusden en Altena behoorde toen tot de Karolingische graafschapsgouw Teisterbant. De naam duidt op een grensligging, en wel ten opzichte van reeds ontgonnen gebied. De westgrens van het gouw lag ter hoogte van Meeuwen/Muilkerk. Uitbreiding geschiedde vooral in westelijke richting, dus in de richting van het latere Heeraartswaarde.

Grote Waard:

In de tweede helft van de tiende eeuw verbeterde het klimaat. Er volgde een periode van zeer droge zomers waardoor meer veengebied in ontginning genomen werd. De eerste dijken werden aangelegd. In de elfde eeuw vonden op last van de graaf van

Holland de eerste systematische ontginningen plaats tussen Maas en Merwede, meer in het bijzonder tussen Dordrecht en Dussen.

11: Reconstructie van de regio vóór Sint Elisabethsvloed

Talrijke veenstromen en zijriviertjes speelden een belangrijke rol in de ontwikkeling van het landschap en de bewoningsgeschiedenis tussen Dordrecht en Heusden.

Rivieren en beken vormden oeverwallen, terwijl de daar tussen gelegen komkleigebieden opgevuld waren met Hollandveen. De streek werd dan ook gekenmerkt door een vrijwel ontoegankelijk veenlandschap, waar - behoudens op de oeverwallen - nauwelijks bewoning mogelijk was.

De oorspronkelijke Maas in het zuiden, die uiteindelijk Oude Maas zou gaan heten, boog voorbij Dussen, langs Herradeskerke, in noord-westelijke richting Dordrecht, en splitste zich in Dubbel en Maas. Het gebied Heeraartswaarde werd begrensd door de Alm (noorden), de Oude Maas (westen) en de Voeren/Middelt (zuiden). Aan de hand van deze kaart ligt de dorpskern van het huidige Hank in de voormalige Vorenzaterwaard, de latere Zuid-Hollandse polder.

12: Situatie van vóór de Sint Elisabethsvloed geprojecteerd op kaart uit 1900

Op deze kaart ziet u de situatie van vóór de vloed geprojecteerd op een landkaart uit 1900.[Uitleg geven]

13: Opgravingen door Archiefkring

Deze gereconstrueerde kaart werd multidisciplinair samengesteld, onder meer met behulp van informatie uit het bodemarchief. Zo zijn er restanten van Eemkerck in de polder Steenenmuur aangetroffen. Maar ook de Archiefkring heeft een aantal succesvolle opgravingen gedaan in het gebied. Op deze kaart ziet u van links naar rechts: aan de Nathalsweg: het eerste bolbaken, de steen van Cloisteroort - de fundering van een “versterckt huijs” aan de Buitendijk - en resten van kasteel Almstein aan de Gijsbertweg bij boerderij Windewaai.

14: Bedding Alm zichtbaar in landschap

Dit kasteel stond waarschijnlijk aan de oevers van rivier de Alm. Bij zware regenval kun je er de oude bedding van de Alm nog zien.

15: Groote Waard (gedeeltelijk) vóór Sint Elisabethsvloed

In de 13e eeuw (1282) werden een groot aantal waterstaatkundige werken uitgevoerd die uiteindelijk leidden tot een volledige aaneendijking van het gebied tussen Dordt en Heusden, dat enige tijd later bestuurlijk onder de bemoeienis van het waterschapsbestuur van de Groote Waard kwam te vallen. Een naam met recht gekozen, want met zijn 40 kilometer lengte en 20 kilometer breedte vormde de Groote

Waard inderdaad de grootste waard binnen het oude baljuwschap van Zuidholland (het deel van Holland ten zuiden van de Hollandse IJssel).

Een van de ontginningen in de zuidoosthoek van het gebied was Heeraartswaarde met Herradeskerke. Dit gebied aan de Maas en Alm was een ontginning aan het einde van de elfde eeuw van de hand van de graaf van Holland die er de beschikking had over een eeuwenoude hoeve.

Heeraartswaarde bestond uit twee ambachten, midden veertiende eeuw Aerntswaert op die Alme en Aerntswaert by die Maze genoemd. Reeds in 1105 zou in

Heeraartswaarde een parochie geweest zijn, hoewel de aan de oever van de Maas gebouwde kerk van Herradeskerke, halverwege de monding van de Alm en Voeren (Voren), pas in 1216 wordt vernoemd.

Onlogisch is dat niet, want zoals te doen gebruikelijk werd er eerst ontgonnen, dan ontstond er bewoning die zich rondom een toegankelijke kern allengs verder uitbreidde, zodat een parochie werd gevormd en later een kerk gesticht, waarna de nederzetting een kerknaam gekregen zal hebben. De kerknamen van deze dorpen dateren vermoedelijk uit de twaalfde - en dertiende eeuw.

De oudst-bekende pastoor van Herradeskerke heette Godfried. Hij werd na zijn overlijden in 1323 opgevolgd door Nicolaas Wouterszoon Ketelaar.

Gezien de naam Heeraartswaarde wordt bij de ontginning van het gebied een rol van de Van der Dussen's verondersteld. Vast staat alleen dat Arent van der Dussen in 1384 werd beleend met 11 morgen land, de Heiligen Gheest genoemd, die hij zelf had ingedijkt.

Van der Dussen:

De familie Van der Dussen (Jan I en II) was in eerste instantie namelijk vooral vertegenwoordigd in het ten westen van Heeraartswaarde gelegen Putten, Strijen en Hoekenesse.

Jan I van der Dussen (die in 1288 aan de zijde van de Hertog van Brabant deelnam aan de slag bij Woeringen) was de eerste Van der Dussen waarvan bekend is dat hij, zei het bescheiden, rechten had in Heeraartswaarde. Door zijn huwelijk met de rijke Elisabeth van Polanen verwierf hij het vruchtgebruik van enkele tienden en een halve morgen land.

Zijn zoon, Jan II van der Dussen, trouwde met Jacoba van Drongelen, een zuster van de (kasteel)heer van Meeuwen, en breidde de bezittingen verder uit. Onder meer met de veer- en visrechten van Heeraartswaarde en door in 1316 goederen aan de Dusse te kopen.

De expansie kwam echter pas goed op gang onder Jan III van Dussen. Deze werd in 1329 beleend met Heeraartswaarde ('n Hollands leen), maar ook met de Grote Polder. Verder met 11 morgen land en het gruitrecht (bieraccijns) in Muilkerk, en met Haechoort ('n Brabants leen bij Meeuwen).

Ook werd hij de bewoner van de donjon te Dussen (in 1331) die daar was opgetrokken door - en op grond eigendom van de Heer van Heusden om in het

grensgebied Brabants tegenwicht te bieden tegen de Hollandse sterkte (*“huys en de veste”*) die in Geertruidenberg was gerealiseerd.

Munsterkerk:

16: (Geromantiseerde) kerk van Munsterkerk, fragment 15de eeuwse paneel van St.Elisabethsvloed

Naast Heeraartswaarde met Herradeskerke behoorde ook het gebied rond Munsterkerk tot de oudste ontginningen in het westelijk gebied tussen Maas en Merwede.

De kerk van Munsterkerk werd gesticht door ambachtsheer Willem van Wijtvliet - net als Van der Dussen ook afkomstig uit (Mijnsheerenland) meer westelijk gelegen gebied - en heeft (volgens meerdere bronnen) gestaan in de huidige Zuid-Hollandse polder zo'n beetje ter hoogte van de Berkenhoef (de boerderij van Harry van Honsewijk-Stevens, later Rien Bullens-Stevens).

Aan die kerk, toegewijd aan de heiligen Philippus en Jacobus, werd rond 1300 een seculier kapittel verbonden, waardoor de naam Munsterkerk (die verwijst naar een klooster) ontstaan zal zijn. Zoals gebruikelijk werd de pastoor van Munsterkerk aangesteld als eerste deken van het nieuwe kapittel. De monniken (9 of 12 in getal) verhuisden echter al in 1316 naar Brielle. Ze zullen dan ook geen rol gespeeld hebben bij de ontginning van de streek. In 1392 werd Wouter uten Houten als pastoor van Munsterkerk genoemd. Het kerkgebouw van Munsterkerk was vermoedelijk wel wat soberder uitgevoerd dan op deze afbeelding getoond.

Omstreeks diezelfde tijd, in 1336, werd bij Geertruidenberg het kartuizerklooster gesticht en in 1341 als klooster betrokken. Het klooster lag zo'n beetje aan de monding van de Donge in de Oude Maas, pal tegenover Aartswaarde. Vanaf 1356 begon de orde haar bezit in het “overmase” Aartswaarde, maar ook in Munster- en Muilkerk gestaag uit te breiden.

17: Kasteel Dussen in 1393 naar Renaud

Zo kocht men onder andere in 1373 in Aartswaarde het Land Oort of de Grote Polder, groot 24 morgen, van Arent II van der Dussen - bijgenaamd Arent de Grote -, die kennelijk geld nodig had voor de geplande verbouwing van de donjon in Dussen tot een echt slot, dat hij een aantal jaren later (1387-1393) zou laten uitvoeren. De vrouwe van Arent van der Dussen was blijkbaar behoorlijk in haar sas met de verkoop, want zij bewilligde niet alleen de verkoop, maar deed dat *“met lachende monde ende met drooghen oogen”* (Zijlmans, p. 124) zo werd in het overdrachtsverslag opgetekend. In Munsterkerk verwierf de orde vooral bezit in de Vorenzaterwaart (de latere Zuid-Hollandse Polder) door aankoop van de Hoek (8 morgen), Schenkelkamp (13 2/3 hond), 3 morgen land met hofstad in de Jan van Wijfliet polder, land in de Elve Margen Weer en nog een aantal renten en cijnzen die hun deels als schenkingen toevielen. Er was dus sprake van sociaal-economische betrekkingen tussen Geertruidenberg en het “overmase” gebied van Aartswaarde.

Sint Elisabethsvloed:

Behalve dat het gebied werd beheerst door het water, en ondanks de aaneengesloten bedijking en de talrijke uitgevoerde waterstaatswerken, werd de Groote Waard ook regelmatig ernstig door het water bedreigd. Dat begon al in de 14de eeuw maar de Sint-Elisabethsvloed van 1421 bleek echter funest, vooral ook omdat nieuwe rivieroverstromingen volgden: zes weken na de stormvloed van 1421, en in 1423. Toen op 18 november 1424 opnieuw een zware stormvloed voorviel, was de Grote Waard - die bekend stond als de graanschuur van Holland - niet meer te redden. Vooral als gevolg van grote bestuurlijke wanorde heeft volledige herdijsing nooit plaatsgevonden.

Schade door vloed aangericht

18: Overstroming van Grote Waard in 1421

De schade ten gevolge van de overstromingen was groot. Heeraartswaarde en Munsterkerk werden compleet overspoeld, bleven ook onder water staan en werden onderdeel van de nieuw ontstane waddenzee.

Het meer oostelijk gelegen Muilkerk stond deels onder water. Zo ook het enige decennia daarvoor (tussen 1387-1393) totaal vernieuwde kasteel, waarbij de oorspronkelijke donjon (uit 1330) verbouwd was tot een echt slot. Het bastion aan de Duse werd grotendeels verwoest, alleen de torens en keldergewelven hielden stand, al vielen die later ook ten prooi aan steenjutters. Bijna een halve eeuw bleef het kasteel een onbewoonbare ruïne.

De grootste schadepost viel dan ook te noteren bij ambachtsheer Arent III van der Dussen (zoon van Arent II de Grote). Die zag zijn inkomsten aanzienlijk slinken en invloed tanen, door het wegvallen van de revenuen op zijn enorme landbezit omdat de landerijen onder water stonden. Maar ook de overige bewoners van Aartswaarde, Munsterkerk en Muilkerk restte niets anders dan de wijk te nemen naar droger gebied.

De schade rond Aartswaarde en Dussen valt verder op te tekenen uit de rekeningen van de Utrechtse Domfabriek. Hierin werden door het bisdom de bijdragen van de parochies (tussen 1395-1569) aan de bouw van Utrechtse Dom opgetekend. De grens tussen het bisdom Utrecht en het bisdom Luik werd in die tijd gevormd door de Oude Maas. Aartswaarde en Dussen behoorden dus tot het bisdom Utrecht. Het blijkt dat de bijdragen van Arnoutsweert of Aartswaarde en Muilkerk direct na 1421 gestopt werden (Ramaer p.94). Daarentegen bleef Munsterkerk nog tot 1423 bijdragen (Ramaer p.117), hetgeen een aanwijzing is dat het gebied slechts geleidelijk aan het water werd prijsgegeven.

Alleen van Muilkerk geven de rekeningen van de Domfabriek eerst dertig jaar later, dus ná 1450, weer enige opbrengst te zien.

Ook in de verder naaste omgeving van Aartswaarde en Dussen was de schade aanzienlijk. Doordat al hun land in het gebied onder water kwam te staan, raakte de

Kartuizerorde in serieuze geldnood en daar kwam nog bij dat hun klooster vrijwel geheel ingesloten was door het water.

De parochiekerk van Emmickhoven ging verloren en werd nooit meer opgebouwd.

De kerk van Op Alm werd uiteindelijk gesloopt, die van Almkerk en het slot van Altena werden zwaar gehavend. Maar ook in Genderen en Aalburg stonden jaren later nog steeds landerijen onder water.

In de Langstraat was het niet veel beter gesteld, met name in het westelijke deel.

Bij Geertruidenberg was de steenweg naar het noorden, naar Dordrecht, compleet weggeslagen en de stad was aan alle kanten door water en moeras ingesloten.

De dijk via Drimmelen naar Strijen was weggespoeld en ook de verbinding naar het oosten en zuiden was verbroken. Geertruidenberg verloor z'n positie als handelscentrum.

De Lambertuskerk van Raamsdonk bleef gespaard maar de omliggende woningen niet.

En ook de kerken van Waspik en Capelle, die oorspronkelijk meer noordelijker langs de Oude Maas stonden, waren weggespoeld. De landerijen van de Waspikse kerk leverden zelfs honderd jaar later, in 1520, nog steeds niets op. De zuidelijke Maasdijk met daarop de straatweg was compleet verdwenen en daarmee tevens een groot aantal huizen.

Veel inwoners raakten totaal verarmd en zelfs edellieden en grootgrondbezitters vervielen tot de bedelstraf. Roversbenden maakten de regio onveilig, hoewel de lokale overheid wel probeerde daar tegen op te treden.

19: Kaart met het brede Scheepsdiep.

Door de eerdergenoemde bestuurlijke wanorde, oorlogsomstandigheden en nieuwe overstromingen stokten de herstelwerkzaamheden. De dijkgeden bij Wieldrecht en Werkendam werden alsmaar dieper en de brede zee-arm Haringvliet-Hollandsdiep een feit. In het verlengde daarvan ontstond ten zuiden van Dussen een diepe en zeer brede kreek, het Scheepsdiep. Om bijvoorbeeld van Dussen naar Waspik over te varen, moest men maar liefst twee kilometer roeien.

Eerste bedijkingen:

Doch de bewoners van de Grote Waard bleven niet bij de pakken neerzitten en begonnen nieuwe dijken aan te leggen. De eerste fase stond meestal onder leiding van de plaatselijke heren, zij het met een octrooi van de landsheer, die er voor zorgde dat er meteen een dijkgraaf werd benoemd. Er zijn aanwijzingen dat de aan te leggen dijken werden verhoefslaagd, dat wil zeggen dat zij werden verdeeld in stukken die door de belanghebbenden zelf op hoogte moesten worden gebracht. Zo'n dijkloot werd wel afgeperkt met een zogenaamde nummerpaal (voorbeeld Hoge Maasdijk).

20: Nummerpaal 69 van het gelijknamige dijkloot

Als de eigenaar zich niet meldde, raakte hij zijn land kwijt aan de heer. Deze nam het stuk dijk over dat op dit land verhoefslaagd was. Eventueel trad hierbij een vermogend man op als geldschietter. Wie aan zijn verplichtingen had voldaan, had zijn land “bedijkt” en had het daarmee als het ware teruggekocht. De heer, of eventueel de dijkgraaf dan wel een kapitaalkrachtige persoon, kwam zo in het bezit van onbeheerde stukken land; dat heette “naar dijkkracht opwinnen”. Als gevolg hiervan vond er in de streek een behoorlijke herschikking van het landeigendom plaats.

21: Bedijkingen in het Land van Heusden en Altena

Gefaseerde terugwinning Land van Heusden en Altena

Op deze kaart ziet u de gefaseerde bedijking van het Land van Heusden en Altena. A: dijk van de Heusdense- of Nieuwe Maas, 12de - begin 13de eeuw; B: **Zoutendijk - Genderensdijk - Elshoutse dijk, 1432-1435**; C: Drongelse Zeedijk - **Mosterdijk, ca. 1450**; D: Achterdijk en Rietdijk van Op-Andel, 1432-1450; E: Rietdijk van Neer-Andel en Giessen; F: Oudendijk van Woudrichem; G: Rijswijkse dijkje; H: Merwededijk - Werkense dijk - **Kornse dijk - Oude Maasdijk, tracé van 1461**.
Basis: Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden.

Nieuwe winterdijk in Langstraat

Ook ten zuiden van de Oude Maas begonnen herstelwerkzaamheden op gang te komen. In 1442 werd door de stedelijke regering van Dordrecht bevolen een nieuwe straatweg aan te leggen tussen Raamsdonk en Besoyen die tevens als zeekerende dijk dienst ging doen. Het betrof de Winterdijk die later via Waalwijk werd doorgetrokken tot aan Elshout. Door de gedeputeerden van Dordt en Geertruidenberg werd in samenspraak met Dirk van de Merwede, baljuw van Zuid-Holland, besloten deze dijk meer naar het zuiden aan te leggen. De realisatie verliep echter uiterst moeizaam. Pas in 1465 werd deze voltooid.

Rond Dussen begon de toestand zich ondertussen eveneens wat te herstellen. Dat mag worden opgemaakt uit het feit dat vanaf 1450 de parochie Muilkerk, zij het bescheiden, weer begon bij te dragen aan de Domfabriek van het Utrechtse bisdom. Floris van der Dussen, de rechtmatige eigenaar van het kasteel, achtte het in 1455 raadzaam om zich als inwoner van Ooijen tot de schepenen van 's-Hertogenbosch te wenden om zijn aanspraken op het kasteel met de bijbehorende landerijen opnieuw te laten bevestigen. Een duidelijke aanwijzing dat er op het gebied van landterugwinning iets stond te gaan gebeuren.

Kornsche Dijk

Dat bleek te kloppen want in 1461 werd door Filips de Goede een oorkonde opgesteld, het “Principale Handvest” genoemd, voor een meer centrale aanpak om het gehele gebied, inclusief Dussen, voor het water te vrijwaren. Dit diende te geschieden door de aanleg van de Kornsedijk.

Dat de kastelein van Loevestein, tevens baljuw van Zuid-Holland, Floris van der Dussen als raadgever van de hertog een positieve invloed heeft gehad op het besluit tot aanleg van de Kornsedijk, laat zich raden. Als rechtmatige opvolger van het kasteel van Dussen was het immers ook zijn belang dat het verdronken land werd teruggewonnen.

22: Kornse dijk

De aanleg van die enorme dijk, onder Dussen Kornsche - en Rommegatse dijk genoemd, moet voor die tijd een gigantisch project geweest zijn, zeker ook gezien het relatief korte tijdsbestek (4 jaren) waarbinnen dat gebeurde.

Bij de aanleg is in het noordelijk deel gebruik gemaakt van oude dijktracé's en van een gedeelte van de noordelijke oeverwal van het riviertje De Werken. Het traject via Dussen naar Meeuwen volgt geen natuurlijk beloop, maar doorkruist kommen en stroomruggen en gaat langs woonkernen. Alleen al voor de aanleg van de kilometerslange dijk zelf werd maar liefst zo'n 1.000.000 m³ grond verzet; ruwweg 350.000 boerenkarren met klei.

23: Bestaande uitwateringsgantels

Maar ook de waterbuffer- en waterafvoersystemen werden compleet vernieuwd en gereorganiseerd. Een drietal binnendijkse opvangboezems werden gecreëerd en een groot aantal afwateringssluizen in de dijk aangelegd. Door technologische vernieuwingen werd van een natuurlijke afwatering geleidelijk aan overgestapt naar een geforceerde met behulp van windmolens. In 1537 waren er tenminste 16 molens in het gebied, waarvan er maar liefst 7 rond de Kornsche Boezem in Dussen stonden. In 1600 was dit aantal opgelopen tot boven de 30. De 7 wipwatermolens bij de Kornse Boezem bleven tot eind 19^e eeuw in bedrijf.

Na oplevering van de Kornsche Dijk, de naam is afgeleid van De Koorn (graanschuur) zoals het gebied tussen Den Doorn en De Dusse genoemd werd, bood deze Muilkerk en een klein gedeelte van Munsterkerk ($\pm 10\%$) voortaan bescherming tegen het buitenwater. De nieuwe dijk betekende echter ook een ideale vestigingsplaats en was het startsein voor de vorming nieuwe buurtschappen. Eerst nog binnendijks, maar naarmate het buitenwater verder werd teruggedrongen, allengs ook buitendijks. Opvallend daarbij was de ontwikkeling van de bebouwing rond de Sluis van Munsterkerk, welke na de bestuurlijke samenvoeging van Munsterkerk en Muilkerk (in 1820) tot Dussen, zou uitgroeien tot de nieuwe kern van het dorp.

Enquete en Informatie van 1494 en 1514

De bewoningdichtheid in ons gebied was begin zestiende eeuw echter nog gering en liep zelfs sterk terug. In de "Informatie" van 1514 (een soort inventarisatie/taxatie ten behoeve van belastingheffing) verklaart schepen Jan Willemszoon van Honswijck (35 j) dat er in Dussen Munsterkerk en Muylkerck in totaal 60 haardsteden zijn en 200

communicanten. De helft van de woningen waren van weinig waarde, een-derde was zelfs armoedig te noemen.

In de decennia daarvoor had de bevolking in onze regio veel ontberingen geleden vanwege de voortdurende oorlogen met Gelre en de stijgende graanprijzen (minder productie door wegvallen graanschuur Grote Waard, start import uit Oostzeegebied). Het bevolkingsaantal (1/3de minder) en het inkomen (gehalveerd) waren ten opzichte van de tijd onder hertog Karel (de Stoute) belangrijk gedaald.

De regio had dus zwaar te leiden van de oorlogshandelingen tussen Holland en Brabant uit het Bourgondische kamp tegen het nog steeds onafhankelijke Gelre.

24: Floris van Rosemondts en harnas van Maarten van Rossem

U kent vast allemaal wel de TV-serie Floris (1969) waarin onze blonde held Floris van Rosemondts namens het Bourgondische kamp ten strijde trekt tegen Maarten van Rossem, maarschalk van Gelre, en tegen de oersterke maar bijgelovige Fries, Lange Pier, met z'n huurlingenleger de Zwarte Hoop. Deze TV-serie speelt zich af in deze periode (eind 15de, begin 16de eeuw) en deels ook in onze contreien. Ik kan u verzekeren er was weinigs heldhaftigs aan en de regionale bevolking viel absoluut niet te benijden.

Zo werd bij het beleg van het kasteel van Poederoyen het Land van Heusden en Altena flink gebrandschat en in 1511 werd Werkendam door de Geldersche troepen van Maarten van Rossem zelfs tot de grond toe afgebrand. Van de oorspronkelijk 36 Werkendamse haardsteden resteerden nog maar de helft, met slechts 75 communicanten. Een zelfde neerwaartse trend werd geconstateerd in naburige dorpen zoals Meeuwen, Broek, Eethen en Genderen. Het aantal haardsteden daalde met 1/3 de, de armoe tierde welig. Veel plattelandsbevolking zocht zijn toevlucht tot de ommuurde stad. Geertruidenberg bijvoorbeeld zag z'n inwoneraantal fors groeien. Bovenop het oorlogsleed kwam ook nog eens dat de voortdurende stijging van de graanprijs, essentieel voor het dagelijkse brood en pap, volksvoedsel nummer één, de aardappel kende men toen nog niet.

Nieuwe aanwassen

Wording Zuid-Hollandse Polder

25: Kaart met buitendijkse aanwassen

Deze prachtige getekende oude kaart toont onder meer Kornsche Dijk. Op de kaart is ook goed te zien dat door de gunstige omstandigheden voor sedimentatie, na verloop van tijd buitendijks de Kornsche Dijk vruchtbare aanwassen ontstonden, die al snel in gebruik genomen werden.

Maar behalve aanwassen kwamen ook zogenaamde opwassen boven water. Met name op de stroomruggen waar voormalige dijkpercelen als eerste droogvielen .

26: Buitendijkse opwassen op stroomruggen van de Duse en Maas. Kaart Sluiter uit 1560 (bij hoog water)

Een van de eerste aanwassen die ingedijkt werd was De Laer, deel uitmakend van de oorspronkelijke Dussense stroomrug en gelegen pal tegen de Kornsche Dijk. Dit poldertje van slechts 50 ha. vormde de primaire aanzet tot verdere terugwinning van voornamelijk Munsterkerk's gebied. Er bestond echter veel onduidelijkheid over het eigendomsrecht van de op en aanwassen.

Onderzoekscommissie aanwassen 1521-1523

27: Buitendijkse opwassen geprojecteerd op huidige situatie

28: Aanwassen in Scheepsdiep en tussen de opwassen

Tussen 1521 en 1523 reisde een commissie van vijf Haagse topambtenaren door het gebied om zich "*vanden aenwassen, visscheriën ende andere upcomingen aldair ons te informeren en visie vandien bij oechschouwinge te nemen*". Daarbij werden bewoners ondervraagd over land en water buitendijks en de uitkomsten, 240 in aantal, op schrift gesteld in de zogenaamde *Informatie*. Het was een logisch vervolg op eerdere pogingen van de landsheer het bestuur en de financiën van het graafschap op orde te krijgen. Zo waren voordien omvangrijke fiscale inventarisaties gehouden, de zogenaamde Enquete in 1496 en de Informacie van 1514, waaruit we eerder al citeerden.

Uitvalsbasis van de Haagse commissie was Geertruidenberg. Ter plekke hoorden zij daar mensen, bij voorkeur ouderen en veelal onder ede. Ook werden overlegde bewijsstukken getoetst op echtheid. Onderweg door het gebied lieten zij zich voorlichten door ingezetenen en informeerden zij bij lieden die ze tegen kwamen naar het gebruik of eigendom van een bepaalde aanwas of vissteek. Alles slechts met als doel om de personen die de aanwassen in gebruik hadden genomen hiervoor te laten betalen. Ten aanzien van de visrechten werd echter minder toegeeflijk opgetreden, met tal van eigendomsprocessen tot gevolg (o.a. tegen de kartuizers uit Geertruidenberg).

Doordat het landschap in dit gebied in de zestiende eeuw voortdurend bleef veranderen, moest in de jaren 1541-1542 opnieuw een onderzoek ingesteld worden. In 1560 gevolgd door de afbakening van de zuid-west grens in het gebied tussen Holland en de Prins van Oranje in verband met de visrechten; hierbij werd onder andere De Steen van Cloosteroort afgezonken.

29: Hank en Dussen vóór bedijking van Zuid-Hollandse polder

Bedijking van Zuidhollandsche - of Nieuw Dussensche Polder in 1679

De inpoldering

Het buitendijkse gebied ten westen van Dussen begon dus permanente vormen aan te nemen. Plannen tot inpoldering werden reëel. Initiatieven hiervoor werden genomen door de Staten van Holland en een groot aantal particuliere personen. De kosten van de

bedijkingen werden via het zogenaamde omslagstelsel geregeld, waarbij men bijdroeg naar gelang eigendom van in te dijen gronden welke aan de hand van een nauwkeurige landmeting werden vastgesteld. (Zie ook: Kaart en metingen van de landen ten westen van Dussen gelegen).

30: Bedijkingsplan Zuid-Hollandse polder

De overheid werd vertegenwoordigd door de Domeinen die grootaandeelhouder (68%) waren in het project met een omslag voor 846 morgen 147 roeden (ruim $\frac{2}{3}$ ^{de} deel). Particulieren (32%) namen voor 390 morgen en 7 roeden deel. Voor het reeds eerder omkaadde poldertje Het Laar, dat inmiddels was aangegroeid tot 52 morgen, werd een afzonderlijke regeling getroffen. De totaal investering bedroeg het voor die tijd astronomische bedrag van 121.978 ponden, 8 schellingen en 4 denarii. Dirck Spruyts werd in 1679 als eerste penningmeester aangesteld en legde in een rekening met perkamenten omslag verantwoording af voor de financiën van dit omvangrijke bedijkingsproject.

De rekening

Behalve de inleg van de aandeelhouders waren er inkomsten uit verpachting en verhuur van weilanden waar de paarden graasden die ingezet werden bij de dijkwerken en verder waren er opbrengsten uit de verkoop van overtollig geworden pompen en afwateringssluizen. Bouwvergaderingen werden meestal gehouden in kasteel Dussen waar de heer van Dussen Munsterkerk, Maerten Jacot van Axel die zelf ook voor zo'n 60 morgen deelnam in het project, zich een voortreffelijk gastheer betoonde. Overigens wel op kosten van het project want de aangerukte Franse - en Rinckhouwer wijnen kwamen ten laste van de bedijkingsrekening. De aanbesteding was ten kastele op 27 maart en 8 april 1679. Toen het project een maal in volle gang was werden ook elders bijeenkomsten gehouden zoals in De Roze in Woudrichem en in Gorinchem en Dordrecht.

Van alle kanten werd per schip hout voor dijkaanleg aangevoerd. Cornelis Pompe van Meerdervoort, raad en rentmeester-generaal van Zuid-Holland, hield namens de Domeinen toezicht op de werkzaamheden en bekleedde tijdens de duur van het project de functie van dijkgraaf. Blijkens de rekening leverde hij voor zijn diensten forse declaraties in, net als Johan Ballinq zijn assistent. De heren toezichthouders hadden hun eigen onderkomen op het werk in de vorm van een keet waarin zij de maaltijd nuttigen en eventueel zelfs konden overnachten. Voor een adequate landmeting waren de landmeters Matheus van Nispen en Nicolaes Leechanger aangetrokken. Van Nispen was goed bekend met de situatie in de nieuwe polder omdat hij in opdracht van de Staten van Holland en Westfriesland, tien jaar eerder in 1669, de voorgestelde bedijking van de polder in twee verschillende varianten (het groot - en klein concept) in kaart had gebracht.

31: Bedijking (in geel) van Zuid-Hollandse polder

De bedijking werd aangevangen in Dussen bij de Kornsedijk en voerde vandaar zuidwaarts tot het einde van de Scheijssloot met een sluis voor het Peerenboomse Gat om vervolgens door te lopen tot aan de dijk van de Altenaschen Polder, met daarbij een aan te leggen achterkade. De nieuwe zeedijk werd in Dussen Hoogedijk genoemd terwijl het tracé onder Hank Buitendijk zou gaan heten.

Alvorens de werken een aanvang namen werden affiches en aanplakbiljetten verspreid in alle dorpen en gehuchten in Holland en Brabant waar de dijkbazen woonachtig waren. Het totale werk werd door middel van maar liefst 88 kleinere aanbestedingen door evenzoveel aannemers (ZZP'rs) uitgevoerd. Ook de bijkomende werken aan sloten en kades, het aanleggen van sluizen, graven en drooghouden van sluisputten, maken van zijlen (spuisluis middels terugslagklep in dijk), duikers en vlieten, leggen van wegen en stoepen, alles werd steeds afzonderlijk aanbesteed.

Er kwamen veel kandidaten op af. Volgens de toezichhouders onder hen ook *“arme calissen, ruw volk dat, zodra ze een stuiver in handen hadden, de bloemetjes buiten zette, zich zat dronk, dobbelden en speelden en zich te buiten ging aan ontucht. Een voorschot op hun verdiensten smeten ze al gauw over de balk. Te vertrouwen waren ze ook niet. Er waren dieven bij en grove uitbuiters die hun kost verkochten aan een hoger biedende alvorens zij nog maar 'n hand hadden uitgestoken”*. Voor een deel kwam het werkvolk uit plaatsen ten zuiden van de Maas, die ook gewerkt hadden aan bedijkingen op de Zuid-Hollandse eilanden.

De gage van de dijkwerkers liep uiteen van zo'n 500-1.000 pond voor een dijkvak van tussen 25 en 30 roeden lengte. De kunstwerken waren prijziger. Zo ontving Cornelis van de Griendt 3300 ponden voor het leggen van de Hillekensgat sluis. De Peerenboomse sluis werd gemaakt door meester timmerman Aert Mutsaert voor een bedrag van 3060 ponden.

Het toch alleszins omvangrijke werk werd binnen het jaar afgerond, doch hier gingen jaren van voorbereiding aan vooraf terwijl ook daarna nog voortdurend veranderingen en verbeteringen plaatsvonden. Alles bij elkaar genomen omvatte dit een periode van zo'n dertig jaren.

Op 10 januari 1680 deed penningmeester Spruyts verslag aan de toezichhouders toen hij in de Sint-Joris Doelen te Dordrecht de omvangrijke afrekening aanbood aan de rentmeester van de Hollandse domeinen. Er bleek een tekort van 9186 pond, 8 schellingen en 6 denarii. Dat was minder dan één procent van het oorspronkelijke investeringsbedrag.

Bestuursperikelen

Na het gereedkomen van de bedijkingswerkzaamheden werd aan de zuidwestkant van de polder aan de nieuwe Buitendijk al snel bebouwing gerealiseerd. Er ontstond een buurtschap dat de naam De Polder kreeg, doch later Hank zou gaan heten. Ook bij de Peerenboomse – en Vierbanse sluis ontstonden bewoningskernen.

In 1722 werd het aandeel van de Domeinen publiekelijk verkocht aan de ingelanden (privatisering). Het bestuur kwam toen in handen van vijf gekozen gecommitteerden en de financiële directie berustte bij de penningmeester. Dat was echter niet naar de zin van de ambachtsheer, die zich buitenspel gezet voelde. In 1774 werd voor de Hoogen Raad echter een akkoord bereikt met de Heer van Dussen Munsterkerk waarbij het bestuur werd overgedragen aan een door de ambachtsheer voorgedragen college van dijkgraaf met heemraden en een penningmeester/secretaris, dat zich in de uitvoering van haar taken diende te schikken naar een onderling overeengekomen reglement dat in naam van de ambachtsheer werd uitgevaardigd en door de Hoogen Raad was goedgekeurd.

32: Zuid-Hollandse molen uit 1791

Tot 1795 bleef dit zo, maar met de komst van de Fransen veranderde er bestuurlijk nogal het een en ander. Vanaf die tijd werden de leden van het waterschapscollege opnieuw door de ingelanden verkozen. Ondertussen was gebleken dat door de voortdurende inklinking van de bodem, natuurlijke uitwatering op een gegeven moment niet langer meer voldeed. In 1791 werd daarom een achtkante schepradmolen gebouwd, die tweederde van de polder kon bemalen. Het overige regenwater werd via de Perenboomse sluis op de Scheisloot geloosd. Het was tevens het sein voor de bouw van een aantal boerderijen in de vruchtbare polder (Paulushoeve, Oude Pannehoef, Boerderij Adriaan Schippers (Pluijm), Boerderij Van der Zanden(Vugt).

33: Situatie Biesbosch in 1799

Doch daarmee stopte de ontwikkelingen niet. Een aantal buitendijkse polders (Peerenboom, Schiethoek, Nathals, Nieuw Boerenverdriet, etc.) en de Biesbosch of het Bergsche Veld begonnen zich te vormen wat u kunt zien op deze kaart uit 1799 en op de volgende uit 1818

34: Situatie Biesbosch in 1818

Ondanks de zware arbeidsomstandigheden in de buitendijkse Biesbosch loonde het kennelijk wel om er aan het werk te gaan. Veel bewoners uit de omringende dorpen, verdienden hun brood als griendwerker of biezensnijder, of werkten aan de inpoldering van de droogvallende aan- en opwassen. Op den duur vestigden deze Biesboschwerkers zich, in navolging van de reeds aanwezige vissers bij de Postsloot (thans Kortedijk, Sluiske en Visserskade), op de nieuw aangelegde Buitendijk, die over enkele kilometers lengte bebouwd raakte.

Door de verbeterde waterhuishouding als gevolg van de bouw van de Zuid-Hollandse molen vestigden zich ook een aantal boeren in de polder zelf.

In 1806 en 1807 kreeg het inwoneraantal van Hank (tijdelijk) een extra impuls door de inrichting van de polder Jannezand; het krioelde er in die jaren van werkvolk dat ingezet werd bij een van de vele werken in de polder.

Contra-reformatie

Zo kreeg Hank - in eerste instantie nog De Polder genoemd - vorm, dat mede vanwege de deels zuidelijke herkomst van de bewoners een katholieke enclave vormde in een verder voornamelijk protestants gebied.

Na de overname van de R.K. kerk in Dussen in 1610 door de hervormden, bleven de katholieken van Dussen en wat later de nieuwe (Zuid-Hollandse) polder, niet geheel van zielzorg verstoken. De algemene mening is dat dit te danken was aan de kasteelheren. In de achttiende eeuw was dit beslist ook zo. Echter, toen Baron Walraven van Gent het kasteel bij aanvang van het Twaalfjarig bestand in 1609 kocht, maakte hij zich nog in datzelfde jaar hoogst persoonlijk sterk voor het aanstellen van een predikant in Dussen. Hij had tenslotte niet voor niets aan de zijde van Prins Maurits in 1600 meegevochten in de Slag bij Nieuwpoort. En ook in het verdere verloop van de oorlog toonde hij zich een strijdbaar vazal van het Staatse leger dat onder leiding van Maurits verscheidene overwinningen op de katholieke Spanjaarden behaalde. Hij heeft de reformatie in Dussen ongetwijfeld actief gesteund, al was het maar om er zijn positie en invloed te versterken. Meer waarschijnlijk hebben paters jezuïeten, die in de westelijke Langstraat en het Land van Heusden en Altena actief bleven rondtrekken, in deze fase van de contra-reformatie een veel grotere rol gespeeld in ons gebied. In 1645 stichtten zij bovendien een permanente statie in Geertruidenberg, van waaruit de paters door de streek trokken en onder meer werkzaam waren in Raamsdonk, Waspik, Dussen en De Polder. Om die reden zijn een aantal dopen van kinderen uit Hank en Dussen in die tijd in Geertruidenberg en zelfs in Dongen opgetekend. Pas in 1677 werd - door bemiddeling van de heren van Munsterkerk - opnieuw een pastoor voor Dussen en de polder aangesteld.

PAUZE

Biesbosch

35: Regenten van de Biesbosch

Het meest westelijk deel van de voormalige gemeente Dussen werd gevormd door de Biesbosch. Het gebied was volledig in eigendom van grootgrondbezitters, voornamelijk Hollandse regenten waarvan de belangrijkste waren: de weduwe Andries Brooshoofd (Boerenverdriet en Nelismannenwaard), de erven Baron Jan van Limburg Styrum uit Haarlem (Jannezand en (Nieuw-)Middelland), Johannis Jansen uit Dordrecht (Kijfhoek), Twent van Raaphorst (Nieuwen Dooimanswaard/Steenen Muur), Groen van Prinster uit Den Haag (Bruine Hoeksche Waard) en Johannis Burgenhoudt uit Schiedam (Pauluszand). Samen met de Domeinen bezaten zij 90% van de ruim 1.000 hectaren voornamelijk hooi- en weiland en in mindere mate rietgors. Ook de in totaal vijf aanwezige boerderijen in het gebied waren in hun bezit. De enige streekgenoot met wat eigendom in de Dussensche Biesbosch was Gerard van Houweningen uit De Werken. De visrechten behoorden de Domeinen toe en werden ingeschat op een jaarlijkse pachtopbrengst van 1.000,- gulden.

Voor een deel waren die eigenaars nieuwelingen. Omdat het bewind van de Bataafsche Republiek gebukt ging onder zware financiële lasten, was in 1805 namelijk besloten tot verkoop van enige nationale domeinen; privatisering zouden we dat tegenwoordig noemen.

Mr. Adriaan Pieter Twent van Raaphorst

Eigenaar van de Nieuw Dooimanswaard, later Steenen Muur genoemd, was Adriaan Pieter Twent, heer van Raaphorst, heer (sinds 1810 graaf) van Rozenburg en sinds 1811 graaf van het Keizerrijk (1745-1816). Hij was een Nederlands staatsman en in 1785 behalve burgemeester ook de rijkste man van Gouda. Onder Lodewijk Napoleon was hij minister van Binnenlandse Zaken en van Waterstaat. Twent was eigenaar van Huize de Paauw te Wassenaar, de latere residentie van prins Frederik en thans raadhuis van Wassenaar. Op zijn landgoederen wijdde Twent zich als landheer aan de landbouw. Hij schreef verhandelingen over grondverbetering en veeziekten, onder meer over rotkreupel en duinbeplanting. Ook deed Twent fokonderzoek, waarvoor hij 40 koeien en enkele honderden schapen hield.

Dr. Petrus Jacobus Groen van Prinsterer

Staatsraad Dr. Petrus Jacobus Groen van Prinsterer (1764-1837), arts in Den Haag en lijfarts van Lodewijk Napoleon en Koning Willem I was eigenaar van de Bruine Hoeksche Waard. Hij was gehuwd met Adriana Hendrika Caan. Hun zoon was de bekende staatsman mr. Guillaume (Willem) Groen van Prinsterer (1801-1876) antirevolutionair en historicus, kabinetssecretaris (1829-1836), lid van de Kamer van Grondwetsherziening (1840) en lid van de Tweede Kamer (1849-1857, 1862-1866). De totale Bruine Hoeksche Waard of Hoge Polder inclusief het deel behorend tot Werkendam en De Werken, groot 131 hectare, kwam in 1926 onder de hamer; de inzet bedroeg f 180.900,-

Johannis Burgerhoudt

De eigenaar van Pauliszand, Johannis Burgerhoudt, was burgemeester van Schiedam. Het familiefortuin was vergaard door zijn vader met jenever- en brandewijnstokerijen. Op 23-jarige leeftijd had Johannis zijn rechtenstudie voltooid, waarna hij zich in 1793 vestigde als advocaat en notaris te Schiedam. Zijn vrouw heette Francina Benjamina Nijssen. Haar beide voorouders waren adellijk en hadden veel bezittingen. Toen zij in 1814 overleed mocht mr. Johannis zich voortaan Heer van Waerde noemen. In 1809 stopte hij met zijn notariële praktijk. Wellicht ging hij rentenieren. In 1811 werd hij voor enige jaren burgemeester van Schiedam. In 1825 geschiedde dat voor de tweede keer, wat twee jaar later eindigde met eervol ontslag. Hij was toen ernstig ziek en een half jaar later, op 23 april 1828, overleed hij op 58-jarige leeftijd.

Jan Baron van Styrum

Op 31 oktober 1805 vond te Dordrecht een openbare verkoping plaats van domeiniale gronden, alwaar Hermanus Uitwerf Sterling namens Jan, Baron van Styrum uit Haarlem percelen van het Gors in de Biesbosch kocht, genaamd Jannezand en het Middelland. Dit bestond uit rietlanden, grienden en polders en was gelegen in het Dussense gedeelte van de Biesbos. Jannezand werd overigens niet vernoemd naar

Baron Jan. Want, reeds in 1746 liet een zekere Arij Hanegraaf er een eendenkooi met stenen kooijhuis aanleggen met die naam. Uitwerf Sterling bleef na de aankoop ook de zaken van de polders ter plaatse behartigen in de hoedanigheid van rentmeester van Van Styrum. In 1813 werd nog de polder Nieuw-Middelland verworven.

Bakermat van Hank

36: Het Sluiske aan de Bleeke Kil, de bakermat van Hank

Ten oosten van Jannezand aan de rand van de Biesbosch had zich in die tijd de eerste bewoning geconcentreerd. Vooral nabij de Bleeke Kil langs de Postsloot. Precies die plek werd door de landmeters omstreeks 1830 aangeduid als Hank. In het Middelnederlandsch heeft het woord Hanc onder meer de betekenis van *Eene plaats, waar iets kan hangen, bepaaldelijk eene vischrookerij*.

37: Kadasterkaart Postsloot met vermelding van Hank

Het was het domein van de Van der Pluijmen, toevallig bijna allemaal vissers. Aan de Postsloot heette in 1830 iedereen Pluijm, waarbij één uitzondering in de persoon van Willem Vetjes de regel bevestigde, maar die was dan ook (als Willem Veties op 29-4-1797) met Maria van der Pluijm getrouwd.

38: Postsloot (uit latere periode) vanuit de lucht gezien

Het geslacht Van der Pluijm aldaar bestond dus voornamelijk uit vissers, hoewel er ook een enkele boer en zelfs een klompenmaker, Leendert Andries van der Pluijm, werd aangetroffen. De vissers waren de hele week van huis en leefden in hun bootje onder het huikje met potkacheltje. De vrouwen boette en taande de netten en fuiken aan de Visserskade. Met de bewoning aan de Buitendijk en Kortedijk die zich in de buurt van de Postsloot begon te omwikkelen en waar Van der Pluijm ook behoorlijk in de meerderheid was, zou dit gedeelte de aanzet vormen voor het dorp Hank.

Geslacht Van der Pluijm

Van der Pluijm is een R.K. familie, die omstreeks 1665 in de gemeente Dussen aanvangt, maar waarvan de herkomst waarschijnlijk elders in Zuid-Holland ligt. Theunis Aertszoon, dan nog Bestebier genoemd in plaats van Van der Pluijm, was de stamvader van het geslacht in Hank. Veel nakomelingen leidden ertoe dat de familie Van der Pluijm in Hank het dominante geslacht in aantal werd. In vijf generaties tijd groeide het aantal stamhouders in Hank van 2 naar 35.

Vanaf omstreeks 1750 begon een grote emigratietrek met name via Oosterhout naar Rotterdam; ongeveer een-derde deel van de stamhouders zocht hun geluk elders. Desondanks telde Hank en Dussen rond 1810 altijd nog zo'n 60 gezinnen met de geslachtsnaam Van der Pluijm; bij elkaar hadden ze maar liefst 177 kinderen.

39: Theodora van Dinteren (1856-1937)

Een Godsvruchtig man in letterlijke zin betrof een zekere Petrus van der Pluijm (I1047) die bij zijn arme vrouw Theodora van Dinteren maar liefst 18 kinderen verwekte; met recht een prestatie van formaat.

Soms emigreerden Van der Pluijm-nazaten naar verre oorden. Zo ook Antonius van de Pluijm Junior, zoon van Antonius van der Pluijm en Maria Collot herbergiersdochter van de Straatweg. Antonius junior werd in 1878 de grond te heet onder voeten – hij was veroordeeld tot 1 jaar hechtenis - dus scheepte hij zich in voor Amerika. Het beviel 'm daar kennelijk wel, want een jaar later volgde zijn oudste broer Johannes met vrouw en 4 kinderen.

In aanvang verdienden de Van der Pluijmen hun brood vooral als zalmvisser in de Biesbosch. Kennelijk met succes want Theunis Aertszoon ging weldra over tot de aankoop van diverse percelen land, zowel binnendijks in Dussen, maar vooral in de nieuwe ZHPolder.

Zo kocht hij 7 morgen land in de polder waaronder de zogenaamde Hendrick Pietersheuvel, het Landeken en de Langen Camp. Een flinke investering, in dit geval van maar liefst 2500 gulden.

De Van der Pluijmen werden zodoende ook in de agrarische sector actief; met 'n eigen bedrijf maar ook als knecht of dagloner. Bij wie het water bleef trekken, vond emplooi als schipper of schippersknecht. Anderen verdienden hun brood als timmerman, metselaar, bakker of schoenmaker of als neringdoenden: als winkelier, tapper of koopman. Typische vrouwenberoepen waren: dienstbode, naaister of fabriekwerkster. Redelijk veel Van der Pluijmen kenden een religieuze roeping.

Opmerkelijk is dat Theunis Aertszoon, de stamvader van het geslacht in 1704 al als schepen genoemd werd. Hij werd ook tot twee keer toe vermeld in de rekeningen van de ZH-polder. Voor de eerste keer in 1684, dus 5 jaar na de aanleg van de ZH-polder. Hendrick Dingemanse bracht 40 pond in rekening voor de aanleg van een stoep binnendijks, ongeveer drie roeden ten oosten van het huis van Bestebier. Paul en Anja Seesink-van der Pluijm - die diepgaand onderzoek hebben gedaan naar het geslacht - vermoeden dat dit bij de eerste woning was van de eerste Van der Pluijm aan de nieuwe polderdijk nabij de Visserskade.

Ook na de omwenteling in 1795 toen de Franse "bevrijders" vrijwel onmiddellijk begonnen met het veranderen van het bestuursstelsel, speelden Van der Pluijm een hoofdrol. De oproervlam der patriotten was al in 1787 in Dussen opgelaaid maar door 'n detachement van 12 man uit Heusden onderdrukt geworden. In 1795 werd echter in de kerken een bekendmaking voorgelezen waarbij de bevolking werd opgeroepen tot de eerste vrije verkiezingen. Alle burgers boven de 18 jaar zouden mogen beslissen over de verkiezing of continuering van schout, gemeentesecretaris, schepen en burgermeester (gemeente-ontvanger). De kandidaten dienden echter geen "aanklevers van het huys van Orange" te zijn en ook het bekleden van een bestuurspositie vóór de omwenteling, strekte niet tot aanbeveling. De uitslag van de verkiezingen was tamelijk

onthutsend. De regerende schout van Munsterkerk Pieter Johannes van Mourik (kleinzoon van Cornelis van Brandwijk) werd weggestemd evenals een aantal van de schepenen. De nieuw gekozen raad van schepenen van Munsterkerk bestond uit de burgers Jacobus van der Pluijm, Evert Wijtvliet, Theodorus van Dongen, Arnoldus Heijmans, Jacob Rombout en Willem Boor. Uit hun midden werd landbouwer Jacobus van der Pluijm tot schout aangesteld. (Vermoedelijk de ongehuwde Jacobus van der Pluijm, 1737-1799, nr I378?). Hij bleef echter maar 2 jaar in functie (gezondheid?)

Hoewel Jacobus zich kennelijk mocht verheugen in een flinke electorale achterban, was hij nou niet bepaald 'n lieverdje.

Zo gaf hij bijvoorbeeld Adriaan Schippers ontslag, doch met een loonachterstand van een half jaar, waardoor deze de aankomende winter van inkomen verstoken was.

En hoewel Petronella van der Pluijm hem 8 jaar trouw als dienstmaagd gediend had weigerde hij categorisch haar kleren, die bij hem thuis in een blauw kastje lagen, aan haar te geven en dat terwijl ze op het punt van trouwen stond met Cornelis de Brouwer. Ook werd er geprocedeerd over betalingen die betwist werden en over een gouden ring die volgens Jacobus was geleend maar volgens Petronella aan haar gegeven was.

Jacobus was duidelijk niet vlot van betalen want ook z'n nieuwe dienstmaagd, Johanna Schoenmans, moest via gerechtelijke weg haar zuur verdiende loon (31 gulden en 5 stuivers) over een periode van 9 maanden afdwingen.

En knecht Adriaan Kleiberg raakte na ruim 3 jaar dienstverband na een woordenwisseling uit de gratie en moest via Schout en Schepenen zijn kist met kleren en goederen terugvorderen.

40: Leonardus van de Pluijm (1842-1922) (herbergier van de Phoenix)

Hoewel niet gesproken kan worden van een echt bestuurdersgeslacht, waren er toch wel een aantal nakomelingen die actief waren in bestuurlijke zin. Naast Theunis Aertsen, de schepen, en Jacobus, de schout, was ook Jan Reyerse - naar wie vermoedelijk een deel van de ZHPolder vernoemd is - van 1798 tot 1803 schepen van Munsterkerk. Toch voelden de Van der Pluijmen uit Hank zich over 't algemeen meer aangetrokken tot het kerkbestuur; ook in het dorp Dussen was dit het geval.

Zo was Leonardus van der Pluijm (1842-1922), landbouwer en herbergier van de Phoenix en getrouwd met Adriana van Dinteren, weliswaar gemeenteraadslid maar toch eerst en vooral kerkbestuurder. Zelfs nog meer dan zijn vader die al 17 jaar als kerkmeester had gefungeerd. Leonardus woonde in de boerderij tegenover de kerk (C103). Was 50! jaar kerkmeester van de parochie Hank, broedermeester van de Broederschap H.H. Martelaren van Gorcum, lid van de H.Familie en lid van het R.K.Schoolbestuur. En zo waren er meer.

Bij weer andere Van der Pluijmen rijst het vermoeden dat wereldse voorspoed prioriteit genoot boven geestelijke devotie. Sommigen wisten daardoor een behoorlijke welstand te bereiken. Eind achttiende eeuw was Johannes Teunisse van der Pluijm (1745-1787) met tussen de 60-70 hectare grond in eigendom dé grootgrondbezitter van Hank. Hij was getrouwd met Agatha Lensvelt (d.v. Antonius Lensvelt en Antonia Wijtvliet die op hun beurt weer erfgenamen waren van het vermogende geslacht Van

Honsewijk). Na hun beider overlijden kwam het land in bezit van hun kinderen die echter deels in Dussen woonden (aan de Sluis en Putte). Hun jongste zoon, Gerard Johannes van der Pluijm, gehuwd met Maria van Honsewijk dochter van de vermogende Hendrick Hendrikse van Honsewijk, had echter een boerderij aan de Peerenboom. En zijn oudere broer, Teunis Johannes, woonde aan de Buitendijk bij de Schiethoek.

Deze laatste was getrouwd met Cornelia Johannes van de Pluijm, een nicht van Petrus van der Pluijm, visser, gemeenteraadslid en als rentenier kennelijk goed in de slappe was zittend. Hij was al van gegoede komaf. Zijn moeder was Maria Stael, dochter van Jacobus Franciscus Stael (1702-1772) en Petronella van Honswijk (1709-1754). Bovendien was Petrus zelf succesvol in de profijtelijke zalmvisserij en had hij daarnaast een lucratieve vishandel opgezet. Maar over hem later meer.

Straatweg

41: Straatweg te Hank

Aan het eind van de achttiende eeuw waren er in de streek slechts onverharde landwegen. Bovendien maakte de ondergrond van rivierklei - die het Land van Heusden en Altena zo kenmerkt - de wegen in de wintermaanden nauwelijks begaanbaar. De Bataafsche tijd was er echter een van nieuwe ideeën op velerlei terreinen, onder andere dat van economie. Landbouw en nijverheid kwamen in de belangstelling, waarbij de aan- en afvoer van producten belangrijk werden. Daarbij volstonden de veelal uitstekende vaarwegen niet, uitbreiding van het wegennet was noodzakelijk. Vanaf 1806 tot 1813 hadden de wegen echter eerst en vooral een politiek en militair belang. Per keizerlijk decreet werden op 16 december 1811 (200 jaar geleden!) richtlijnen uitgevaardigd voor de aanleg en verbetering van wegen, verdeeld in drie klassen. Er moest een wegennet komen, bestaande uit verharde, rechte wegen, geprojecteerd van kerktoeren naar kerktoeren. Vanuit Parijs werden wegen naar Holland gepland, onder andere via Antwerpen-Breda naar Amsterdam, de zogenaamde grote weg nummer 2, waarvan de aanleg met grote voortvarendheid ter hand werd genomen.

42: De nieuwe straatweg langs Geertruidenberg

Vanaf Breda tot ongeveer de zuidelijke oever van het riviertje De Donge onder Raamsdonk kwamen de verbeteringen oftewel de herbestrating van het traject nog onder Frans bestuur gereed. Daarbij werd onder meer het tracé tussen Oosterhout tot aan de Donge ten zuiden van Raamsdonk(veer) rechtgetrokken door de aanleg van de Oosterhoutseweg. Het vervolgtraject liet wat langer op zich wachten, onder andere door de politieke omwentelingen, maar ook omdat Geertruidenberg persé in de route wilde worden opgenomen. Geertruidenberg beschikte op de oost-west-postroute tussen Drunen-Lage-Zwaluwe over een bijkantoor voor de postafhandeling en zag dat graag uitgebreid met de noord-zuid-postroute Gorinchem-Breda. Pas in september 1814 volgde de “finale bepaling” van de richting van de nieuwe weg: “langs de stad Geertruidenberg”.

Niettemin werd eind 1812 al begonnen met het opwerpen van de dijk tussen de veerweg in Raamsdonksveer (de weg naar het veer over de Dongen naar Geertruidenberg) en de rivierovergang bij het Oude Maasje. Tevens werden veerdijken aangelegd aan de boorden van het Oude Maasje (het latere Keizersveer). In eerste instantie voor een voetveer, iets later ook voor een handkabelpontveer.

Midden 1814 was de Maasdijk tussen het Oude Maasje en Geertruidenberg gereed. Maar door de strubbelingen met Geertruidenberg over de loop van traject, liep het gedeelte vanaf de noordoever van de Donge tot aan Geertruidenberg de nodige vertraging op en was midden 1814 de latere Keizersdijk zelfs nog niet op vereiste hoogte.

In het Land van Heusden en Altena was in juni 1814 slechts de aarden baan van de weg gereed. In verband met de doorreis van de tsaar van Rusland - die via de nieuwe rijksweg van Amsterdam naar Parijs naar het zuiden zou reizen - werden de lokale gemeentes gemaand om de weg-in-aanleg zo goed mogelijk geschikt te maken voor het keizerlijke gezelschap. Uiteindelijk verkoos de tsaar echter om via Willemstad te reizen en waren alle inspanningen wat dat betreft voor niets geweest.

Maar eind 1814 zal de nieuwe straatweg gereed geweest zijn, want toen werd door de Waterstaat het “voet- en pontveer verpacht over het Oude Maasje. Vanaf 1815 pachtte Jan Baas uit Dussen als hoogste inschrijver het nieuwe veer voor de lieve som van f. 3675,- per jaar en vanaf november 1815 werd er ook tol geheven. Na het vertrek van Jan zou het Keizersveer nog vele jaren door leden van de familie Baas bediend blijven worden.

43: Straatweg te Hank/Nieuwendijk

Het min of meer kaarsrechte tracé van de nieuwe weg was vooral door de toegepaste bestrating van solide brokken uitgehouwen hardsteen een wegenbouwkundig neusje van de zalm geworden, tamelijk ongevoelig voor slechte weersomstandigheden, wat in die tijd uitermate schaars was in Nederland. De totale lengte aan straatwegen bedroeg in ons land in 1814 nog maar zo'n 500 kilometer. De karakteristieke bomen langs de kant van de weg waren aangeplant om marcherende soldaten beschutting te geven voor de zon.

De weg werd onder het Franse bewind geclassificeerd als route impériale française nr. 2, doch van de eerste klasse (nr. 1 liep van Parijs naar Calais, nr. 3 van Parijs naar Hannover). De eerstvolgende belangrijke weg in Nederland was de nr. 19 van Delfzijl/Groningen via Den Bosch naar Breda, waar hij aansloot op de nr. 2.

Met oudjaar 1815 - toen Napoleon overigens al op St. Helena gevangen zat - marcheerde het 1ste Deense bataljon, waaronder het 500 man sterke Sleswijker jagerkorps over de Straatweg op weg naar Frankrijk waarbij ze op oudejaarsmiddag in Dussen, Almkerk en Emmikhoven kwartier maakten. Het eveneens passerende korps Holsteinse scherpschutters verbleef die nacht te Waspik. De doorkomst en het verblijf van deze buitenlandse legereenheden, dat alles bij elkaar wel enige dagen in beslag nam, zal in Hank e.o. heel wat bekijks hebben opgeleverd.

Hessenwagens

Het verbeterde wegennet zorgde ervoor dat de diligence zich tot een populair vervoersmiddel ontwikkelde, totdat in de tweede helft van de negentiende eeuw de spoorwegen opkwamen en helemaal toen de omnibus begin twintigste eeuw op 's land wegen verscheen. Nadeel was wel dat reizen per diligence nogal prijzig was. Uit bewaard gebleven tolregisters blijkt dat er met name een levendig voetgangersverkeer over de Straatweg bestond.

44: Hessenwagens

Veel bekijks zullen ook de zogenaamde Hessenwagens getrokken hebben, want de nieuwe Straatweg werd ook in het netwerk van Hessenwegen opgenomen. Hessenwagens verzorgden het internationale transport van die tijd. De vrachtrijders waren veelal afkomstig uit het graafschap Hessen in Duitsland, vandaar de naam. “De vlam in de pijp” kende ze nog niet, maar ze hadden wel de zweep en die werd er danig over gelegd. De extreem grote open karren, volgeladen en afgedekt met dekzeilen, werden door vijf hengsten getrokken, maar zeven of negen kwam ook voor. Er werd met de paarden niet al te zachtzinnig omgesprongen. Ze kwamen in konvooien van zwaarbeladen wagens, gemend door gebaarde mannen met brede hoeden, die een taal spraken die vaag bekend was, maar toch niet helemaal. Ze brachten hun koopwaar (linnen, linnen garens en aardewerk) vanuit Centraal-Europa en Italië via Duitsland naar de internationale markten van Amsterdam, Antwerpen en Hamburg en namen weer andere goederen mee terug.

45: Gevelsteen Hessenwagens

Ze hadden ook reeds hun eigen “chauffeurscafé’s”. Herbergen soms voorzien van een gevelsteen ter aanduiding dat de uitspanning als halteplaats voor Hessenwagens fungeerde. Door het drukke verkeer vestigden zich langs de straatweg ook al snel de nodige pleisterplaatsen. Zo dient volgens overlevering het Bierhuis van Van Gerwen dat vlakbij de latere papierfabriek stond, als zodanig te worden aangemerkt.

Vlakbij de Zuid-Hollandsche Molen stond herberg De Gouden Leeuw van Jan Baptist Collet, ook een pleisterplaats, want een weinig verderop bij de Barrière werd tol geheven zijn. Tolgaarder was Collet de kastelein van De Gouden Leeuw, die eigenlijk Jean Baptist Collot heette, geboren in 1785 in Ante een klein plaatsje in de buurt van Lyon. Hij was oorspronkelijk douanier van beroep, en was dus duidelijk met een specifiek doel met het Franse leger meegekomen. Hij legde de basis voor het geslacht Collet in de streek. Behalve bij de Barrière stond ook aan de Hankse noordkant van het Keizersveer een tolhuis

Van Lennep & Hogendorp

46: Van Lennep en Hogendorp

De Straatweg werd ook benut door de Leidse studievrienden Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp tijdens *“hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence door de Nederlandsche provinciën in de jare 1823”*, waarbij zij op doorreis naar Breda via het veer bij Sleeuwijk en Raamsdonk (Keizersveer) ook over de Straatweg door Hank kwamen. Zij maakten de oversteek over de Merwede bij Sleeuwijk in een zeilboot om per diligence naar Keizersveer te reizen, alwaar ze een postmeester als reisgezel kregen.

Onderweg werd hun aandacht getrokken door *“mooie en grote boerderijen met drie verdiepingen en immense schuren”*. Daarbij dienen we te beseffen dat in die tijd door het ontbreken van allerlei obstakels zoals bijvoorbeeld de huidige snelweg A-27, maar ook door de geringere begroeiing en bebouwing, men een veel wijder blik had over het polderland, vooral bij helder weer.

Maar ook andere notabelen doorkruisten de regio. Omstreeks 1845 reisde Koning Willem II over de Straatweg vanuit Woudrichem over Keizersveer naar Tilburg. Het zal niet de eerste en laatste keer geweest zijn dat ZKH in z'n diligence over de stenen gedokkerd heeft.

In 1832 werden in het kader van de nieuwe Hollandse waterlinie plannen gesmeed om bij Keizersveer op de kruising van de Buitendijk met de Straatweg een fort te bouwen en zowel de nieuwe straatweg als de dijk daar omheen te leiden. Door zo'n fort kon dan in geval van oorlogsdreiging de toegang tot Holland snel en afdoend vergrendeld worden. Uiteindelijk kwamen de plannen niet verder dan de tekentafel, hoewel er wel wat benodigde grondtransacties hebben plaatsgevonden.

Het Lege Land

47: Kadasterkaart 1830

Ondertussen zijn we in de 19de eeuw aangeland. Aan het begin hiervan was Nederland vooral een “Leeg Land”. Ons landje telde in 1815 slechts 2,2 miljoen inwoners. Dat was al bijna twee eeuwen zo, alleen de laatste twee decennia was het inwonersaantal weer gaan groeien. Van die 2,2 miljoen mensen woonden er 800.000 in de destijds nog van stadsmuren of -wallen voorziene 85 steden of stadjes, zoals Heusden, Woudrichem en Geertruidenberg, die relatief weinig openbare ruimte in beslag namen en vooral in het verstedelijkte Holland geconcentreerd waren. Noord Brabant, inclusief de stedse bevolking, kende in die tijd in totaal slechts 349.000 duizend bewoners. Eindhoven bijvoorbeeld had nauwelijks meer inwoners dan de gemeente Dussen.

Informatie uit Aardrijkskundigwoordenboek van Vande Aa:

Hank (1838) 70 huizen, 80 gezinnen, 390 inwoners, school met 55 leerlingen.

Dussen (1838) 285 huizen, 343 gezinnen, 1610 inwoners, school Muilkerk met 50 leerlingen.

De wegen waren vaak enkel modder waar men in natte jaargetijden tot de enkels in wegzakte. De dorpen waren dan per rijtuig niet langer bereikbaar en het leek wel of er achter dit land geen land meer was. De voetbode bezorgde slechts twee keer per week postcorrespondentie van of naar Heusden.

De poorten van de steden gingen 's avonds dicht en sloten het platteland buiten in totale duisternis. Men leefde in eigen stad, streek of dorp - daarbuiten kwam men zelden - op het tijdsritme van de seizoenen en alleen bij daglicht, want huis- en straatverlichting was er niet. De traagheid van het bestaan werd bepaald door het trage vervoer en het lange wachten bij sluizen en bruggen en het oponthoud bij tollens en pleisterplaatsen.

Hank rond 1830

Na bevrijding van de Fransen, in 1813, behoefden de overheidsinkomsten broodnodig een extra stimulans omdat de Franse bezetting het nieuwe koninkrijk van Willem I met een astronomische staatschuld van 1726 miljoen gulden had opgezaaid. Bij het zoeken naar een oplossing speelde de opvatting van destijds dat grond de bron van alle welvaart was een belangrijke rol. Er werd besloten om een geheel nieuwe landelijke opmeting en taxatie van alle percelen uit te voeren. En zo geschiedde...

Uit die eerste kadastrale opmeting wordt duidelijk dat ook onze regio vooral leeg was. De gehele gemeente bestond voor 90% uit weiland, hooiland en bouwland. De resterende 10% werd gevormd door tuinen en boomgaarden, rietgorzen, grienden of ander geboomte. Slechts 0.7% daarvan was - zoals dat heette - betimmerd oppervlak en dan was daar het erf nog bijgerekend.

In Hank waren deze behuizingen vooral geconcentreerd langs de Buitendijk

In Hank en Dussen samen werden door de taxateurs 376 panden geteld, waarvan 329 woningen met in totaal 1870 inwoners. Dat was per bewoonbaar pand een gemiddeld aantal bewoners van 5,5 oftewel ruim 55 inwoners per vierkante kilometer. Het aantal grondeigenaren bedroeg 453.

48: Aantal woningen (naar klasse) in Kanton Heusden ± 1830

Opmerkelijk is, dat de Hank en Dussen in die tijd zowel in oppervlakte als in absolute inwonersaantallen de grootste gemeente van het Land van Heusden en Altena was.

Met 5,5 bewoner per pand, zat men exact op het gemiddelde van de streek, maar met 55 inwoners per vierkante kilometer, bleef men daar weer behoorlijk onder, maar daaraan was de dunbevolkte Biesbosch debet. Met een bevolkingsaanwas van 12% per decennium in de periode 1795-1820 zat Hank en Dussen nagenoeg op het gemiddelde voor de streek van +14%.

Na de objectieve opmeting door het kadaster ging de belasting in Hank en Dussen flink omhoog. Het stijgingspercentage bedroeg er 77%, waar het gemiddelde voor het gehele kanton Heusden "slechts" +36% was. Ook Werkendam zag de aanslag met 75% stijgen, terwijl deze in Almkerk, Andel en Eethen beperkt bleef en in Giessen zelfs licht daalde.

Klassenindeling

49: Pannenhoef aan Peerenboomse Gat in het Voogdwerf

Eenderde van de woningen in de gemeente stond in Hank. De bebouwing of betimmering (gebouwen) was ingedeeld in diverse klassen. Hank telde slechts 3 panden door bouwlieden (boeren) bewoond die goed onderhouden waren en “*naar hunne verschillende ruimte veelal geriefelijk ingerigt*”.

Het hoogst geklasseerde pand (klasse 2) was de Pannenhoef langs het Peerenboomse gat, in eigendom bij Tulleken uit Nijmegen, Heer van Rijswijk. Hij zal er vast niet gewoond hebben. Net als in de Biesbosch was met de privatisering van de polder in 1722 van lieverlee veel goede landbouwgrond aangekocht door vermogende buitenstaanders. Later kwam de boerderij in bezit van Staal, die van oudsher meer grond langs het Peerenboomse Gat in eigendom hadden.

Theodorus Oswald Tulleken (1725-1795), heer van Rijswijk en de Landen van Altena, geb. Elnurg Gld., ritmeester bij de cavallerie in statendienst, geh. met Elisabeth Wolffsen uit Elburg (zijn nicht). Zijn broer was getrouwd met een Heineken.

50: Boerderij “Twee Linden” van Piet van Arjaane aan de Buitendijk

Eén trapje lager ingeschaald was de boerderij van Adriaan Koekoek aan de Buitendijk. Deze boerderij, de Twee Linden genoemd maar bij u bekend als die van “Piet van Arjaane”, is in 1966 afgebrand.

51: Boerderij “Twee Linden” van Piet van Arjaane aan de Buitendijk in lichtertlaaie

Nummer 3 op de ranglijst betrof een boerderij even voorbij de Vier Banne, vlakbij de latere Loswal en bij boerderij De Krimp (met grasdrogerij van Jan de Horn), destijds in bezit van Teunis Groeneveld (geen afbeelding beschikbaar).

De Midden Klasse omvatte 26 panden van het totaal beschikbare woningencontingent. Deze werden omschreven als “*mindere en geringe boerderijen en woningen van ambachtslieden, welke zich in zeer verschillende staat en bouworde bevinden*”. In Hank betrof het echter alleen boerderijen.

52: Koningshoeve aan de Kamersteeg

Tot deze middenklasse behoorde de terpboerderij uit 1754? op de plek van de latere Koning Willem III hoeve. Bij mijn weten de eerste binnendijkse boerderij in de nieuwe polder. Bij de eerste kadastrale opmeting in 1830 was deze in eigendom van Gerard Schippers. De Koningshoeve werd pas later, in 1857, gebouwd. Baron van Fridagh heeft de hoeve lange tijd in bezit gehad. Latere eigenaars waren Van Drunen, Boender (1931-1970) en Van Velthoven. Het pand is op 24 mei 1953 afgebrand, maar in 1954 weer herbouwd.

53: Boerderij op hoek Nieuwesteeg (thans Kerkstraat in Hank)

Ook deze boerderij van Van der Pluijm, destijds van Adriaan Schippers, op de hoek van de Nieuwe Steeg in Hank, werd onder de middenklasse geschaard. De boerderij uit 1803 staat er nog steeds, al heet het daar nu de Kerkstraat.

54: Paulushoeve in het Langewerf

Wat lager geclassificeerd maar nog wel behorende tot de middenklasse was de Paulushoeve uit 1792 in het Langewerf. Deze was eigendom van Delcourt uit Leiden, nazaat van een befaamd Belgisch geslacht dat fortuin had gemaakt in de lakenhandel.

55: Boerderij van Van Vugt in het Langewerf

De nabij gelegen hoeve van de weduwe Hendrik van der Zanden uit Dordrecht, later in eigendom van Van Vugt, zat eveneens in dezelfde categorie.

56: Oude boerderij van Jan Velthoven vooraan op de Peerenboom

Aan de Peerenboom had je de boerderij van eerder aangehaalde Gerard Johannes van der Pluijm en Maria van Honsewijk. Later is daarvoor deze monumentale boerderij van Jan van Velthoven in de plaats gekomen.

57: Boerderij van Janus Wagemakers in de bocht van de Peerenboom

En even verderop, in de bocht van de Peerenboom stond de boerderij van Cornelis Janse van Dinteren bij u beter bekend als de boerderij van Janus Wagemakers.

58: Polderhuis aan de Heuvelweg op Jannezand

Andere middenklassers waren: het polderhuis uit 1807 op Jannezand, de boerderij van Richard van der Pluijm op de dijk bij de Vier Banne, de twee boerderijen aan de Nieuwe Steeg schuin tegenover de drie hùskes: van de weduwe Adriaan Willemse van Dinteren (het geboortehuis van Theodora van Dinteren van de 18 kinderen), respectievelijk van Willem Roubos, maar ook de boerderij van de weduwe Jan Peter Pellekaan bij de Barrière, de kruising van de Hankse Buitenkade met de Straatweg.

Doch bijna 70% van de beschikbare woningen en andere bouwsels behoorden tot de allerlaagste klassen, zijnde: *“Woningen der arbeiders en dagloners, veelal uit een vertrek zamengesteld en in slechten staat van onderhoud”*, of nog erger *“woningen uit hout en leem vervaardigd”* de laatsten door het kadaster heel veelzeggend omschreven als *“de armoe tot schuilplaats dienende”*.

59: De armoe tot schuilplaats dienende

Deze laatste categorie onderkomens (11 in totaal) - woningen konden dat nauwelijks nog genoemd worden - stonden vooral aan de Buitendijk ter hoogte van de Nathalspolder en richting de Vier Banne, maar ook aan de Peerenboomsedijk.

Wij kunnen ons amper nog een voorstelling maken van de enorme armoede die destijds een deel van de bevolking teisterde. Sprekend dienaangaande is een citaat uit het Algemeen Handelsblad van rond de jaarwisseling van 1845-1846, toen deze bevolkingsgroep door de aardappelziekte ook nog eens getroffen werd door een hongersnood. We laten een dominee aan het woord uit de Betuwe: *“Bevonden eene hut, waar eene half onoozele vrouw met twee kindertjes in een gat op den grond lag, op verrot stroo. De varkens bij de boeren liggen beter. Bevonden 34 huisgezinnen, een tweemaal herhaald bezoek, broodeloos. Schrikkelijke wanhoop der mensen.”*

60: Klasseindeling woningen in Kanton Heusden ± 1830

Hank onderscheidde zich niet wezenlijk van het algemeen beeld in de streek. Op deze grafiek valt duidelijk waar te nemen dat het in de meeste plaatsen “armoe troef” was. [uitleg geven] Het zal u niet verbazen dat de verhouding in de stad Heusden een wat beter beeld vertoont. Net als Hank valt ook de slechte score van De Werken op, maar daar was de bevolkingsaanwas met 26% per decennium dan ook het hoogst in de streek.

Stichting Parochie Hank

Maar ook in Hank was er een sterke bevolkingsaanwas.

Reeds in 1842, ná het afbranden van de kerk in Dussen, waren er plannen om in Hank een aparte kapel te bouwen van de verzekeringsrevenue. De tijd en de parochianen bleken er toen echter nog niet rijp voor.

In 1861 werd in Dussen pastoor Van der Heijden benoemd. De bisschop gaf hem als uitdrukkelijke opdracht mee ‘in de Polder’ (Hank) een bijkerk of kapel te realiseren, alwaar een kapelaan zou moeten gaan functioneren. De dames Johanna en Adriana Stael, de vermogende maar ongehuwd gebleven dochters van voormalig burgemeester Pieter Josephus Stael, bleken zelfs bereid om een groot geldbedrag te geven voor de bouw van een echte kerk met pastorie in de Polder maar dan wel onder de voorwaarde dat er een zelfstandige parochie werd opgericht.

En zo geschiedde. Op 3 maart 1863 benoemde het bisdom een commissie, bestaande uit A. van der Pluijm, W. van Dinteren, P. van der Pluijm en R. Staal, allen inwoners van de Polder. Het bisdom schreef: *“Overwegende dat het heil der zielen vordert (dat) in de buurtschap de Polder onder de parochie Dussen eene parochie wordt opgericht hebben wij goedgevonden tot dat einde eene commissie te benoemen.”* De commissie werd belast met het overleg met de Dussense pastoor en de voorlopige werkzaamheden voor de bouw van een kerk en pastorie. Al op 4 juli 1863 erkende de

minister de nieuw op te richten parochie en een groot aantal inwoners uit Hank verklaarden zich garant voor het onderhoud.

Maar de toezeggingen om tijdelijk land af te staan voor de bouw van een noodkerk werden helaas niet waargemaakt, waardoor de zaken vertraging opliepen. Er werd een voorlopige pastoor benoemd, Johannes Adrianus Fransiscus Lips, geboren in Waspik en professor aan het seminarie in Haaren. Hij merkte al snel dat sommige commissieleden eigen belangen dienden en maakte schoon schip. Vooral aan de zeer vermogende Petrus van der Pluijm had hij 't land. Het krediet dat deze man eens in de Hankse gemeenschap had, werd geheel verspeeld toen de 83-jarige weduwnaar, zeer tegen de zin van zijn kinderen, trouwde met zijn bijna 50 jaar jongere dienstmaagd. Direct na de eerste kennismaking werd Van der Pluijm door pastoor Lips vakkundig uit de bouwcommissie gewerkt. R. Staal bood vervolgens een terrein aan om er een noodkerk te bouwen, aan de Buitendijk en tegenover de Nieuwe Steeg (Kerkstraat). Pastoor Lips nam zijn intrek in het huis van Adriaan van der Pluijm, waar hij twee kamers en een afzonderlijke opgang kreeg. Een klein woninkje werd verbouwd tot keuken en verblijf voor zijn dienstbode. Op 2 oktober 1863 zegende de voorlopige pastoor de noodkerk in en een dag later droeg hij daarin de Heilige Mis op. H. van der Pluijm uit Dussen had de noodkerk voor fl. 158,- gebouwd.

61: Nieuwe kerk met pastorie

Zes weken later was de nieuwe parochie een feit. Uit de oprichtingsakte van bisschop Joannes Zwijsen blijkt dat op 16 november 1863 de parochie H. Maria Polder officieel werd opgericht. De naam Mariapolder werd vooral in bidprentjes nog lang als alternatief gebruikt voor Hank. De nieuwe parochie werd toegewijd aan Onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangen. Voor de bouw van een nieuwe kerk had men in eerste instantie - geheel naar traditie - de Buitendijk op 't oog. Wellicht daarom werd het spontane aanbod van puijsant rijke Petronella van der Pluijm uit Dussen (d.v. Reijnerus vdP en Anna Maria Boor van de herberg a/d Sluis), de weduwe van wethouder Hendrik Antonie van Honsewijk, voor een bouwperceel aan de Kerkstraat op de hoek met de Steurstraat, gedecideerd afgewimpeld. Toch werd er uiteindelijk binnendijs aan de Kerkstraat gebouwd, maar dan wat verderop. Dat was voor die tijd qua ruimtelijke ordening tamelijk vernieuwend en vormde daarmee de aanzet voor een nieuw binnendijs dorpshart voor Hank.

62: Kerkstraat eind negentiende eeuw

Twee jaar later was er groot feest in Hank toen de hulpbisschop van Zwijsen, Mgr. J.P. Diepen, op 29 mei de nieuwe kerk plechtig kwam consacreran. De pastoor van Dussen was bij die gelegenheid subdiaken en het kerkkoor luisterde de dienst muzikaal op. Lid van het kerkkoor was o.a. Evert Heijmans, die later als zouaaf in de strijd voor de Paus bij Mentana zou sneuvelen. Pastoor Lips noemde de dames Johanna en Adriana Stael de voornaamste stichteressen van de parochiekerk. Dankzij hen hadden de bewoners van de Polder Hank nu eindelijk een zelfstandige parochie.

Wateroverlast

63: Dijkdoorbraak bij Woudrichem

Ondanks de bedijkingen bleef het water de streek en ook Hank parten spelen. Op 24 Februari 1837 woedde er een hevige storm. De materiële schade in de gemeente werd gecijferd op ruim 7.000 gulden. Dat was erg, maar ronduit dramatisch was het krantenrelaas over Johanna Bruystens, weduwe van Jan Schippers die een huisje aan de Buitendijk bewoonde. Zij zelf maar ook haar zes kinderen, waarvan het oudste meisje 19 jaar was, verdronken allen toen hun huis als gevolg van de overstroming instortte. Drie kinderen leken zich voor het wassende water nog op het dak van de woning in veiligheid te kunnen brengen, totdat het op de stroom werd meegevoerd richting de Oude Maas. De pontschippers van Keizersveer deden nog een heldhaftige reddingspoging maar het dak werd voor hun ogen door de kracht van het water uiteengereten, daarbij de kinderen in de diepte met zich meesleurend.....

Ramp van Nieuwkuijk

64: Reddingsactie tijdens de watersnood van 1880

Ook in de jaren daarna zorgen overstromingen en dijkdoorbraken voor veel overlast. Maar het ergste moest nog komen: de ramp van Nieuwkuijk op 31 december 1880. Door de dijkdoorbraak bij Nieuwkuijk stroomde het Land van Heusden en Altena als een badkuip vol; het water stond tot aan binnenkant van de Buitendijk in Hank. Maar liefst 42 dorpen met 26000 inwoners en 20000 hectaren vruchtbaar bouwland overstroomden, 500 stuks vee verdronken.

De meeste woningen in het getroffen gebied stonden diep onder water. Met behulp van ladders hadden velen hun toevlucht gezocht op zolder. De omgeving leek een onafzienbare zee, waarop zich allerlei vaartuigen met levensmiddelen e.d. in verschillende richtingen naar de boven het water uitstekende daken aan- en afvoeren. Ofschoon op 6 januari door een sterke oostenwind het water langzaam begon te vallen, stortten door de felle wind veel huizen alsnog in. Alleen al in de gemeente Dussen, zo meldden de kranten, waren een zeventigtal woningen vernield waarvan een groot deel in Hank. Op het Kasteel werden maar liefst 47 gezinnen gehuisvest, tot zelfs in de torens toe. Zo'n 200 personen waren bij particulieren ondergebracht. De toestand verslechterde nog door de invallende strenge vorst. Eén maand ná de ramp kregen in de ZHPolder 215 mensen hulp van de Werkendamse hulpcommissie. Twee artsen uit Amsterdam boden extra medische zorg. Hulp geboden vanuit Capelle en Waspik zorgde voor enige verlichting.

Bij het Rooie Wiel, dat al veel eerder ontstaan was, werd het hulpgat in de Buitendijk opengestoken waardoor het water bij laag tij van het buitenwater naar buiten kon afvloeien. De ramp leidde uiteindelijk tot het graven van de Bergsche Maas, al leverde dat naast waterstaatkundige voordelen ook een aantal nadelen op.

Graven Bergsche Maas

Bij wet (Maasmondwet) werd op 26 januari 1883 door Koning Willem III bevolen tot het graven van de Bergsche Maas. In april 1888 werd een aanvang gemaakt met het veelomvattende werk dat tot augustus 1904 zou duren. Als eerste werd aanbesteed het traject tussen het Holleke bij Keizersveer en de Dussensche Gantel dat gereed kwam in juni 1891.

65: Ringdijk om Overdiepschen Polder

Bij het graven van dit eerste riviervak werd de Overdiepsen polder getransformeerd tot een werkpolder door de bestaande dijken langs de Dussensche Gantel, de Oude Maas en de Scheislout op te hogen. Aan de westzijde bij Keizersveer werd een kleidam aangelegd om het water van de Biesbosch te weren.

66: Excavateur voor grondverzet op het land gebruikt bij graven Bergsche Maas

Om u een indruk te geven van de massaliteit van de werkzaamheden enkele getallen: Aantal arbeiders ingezet $\pm$ 1.000. Totaal grondverzet in dit eerste traject ruim 3,5 miljoen m³, waarvan 5% met de schop in spoorwagens werd verwerkt en een kleine 2% gebaggerd en opgespoten, zodat 93% van het grondverzet met 5 excavateurs (grondverzetmachines) werd uitgegraven en op normaal spoor vervoerd. Deze machtige machines laadde in 25 minuten een trein van 22 wagons met grond, die daarna door maar liefst 12 locomotieven over 30 km rails naar de plaats van bestemming werd gebracht.

67: Elevator met band werd ook ingezet bij graven Bergsche Maas

68: Dijkaanleg met de schop bij graven Bergsche Maas

Vanaf 1888 tot voorjaar 1892 was langs de Gantel in Dussen een stapelplaats gevestigd; een ketendorp opgetrokken van hout of riet voor arbeiders en in hout met steen beklampt voor leidinggevendenden met hun gezinnen. Het bestond onder anderen uit: Een ruime woning voor de aannemer met een twintigtal grotere - en kleinere kamers, met een bloementuin aan de voorzijde en een veranda aan de achterkant. Woningen voor de ingenieur, hoofdopzichter, gezamenlijke opzichters en chef-machinist. Zes opzichterketen, achttien dubbele - en drie enkele werkmansketen. Een grote werkplaats met twee afdelingen. Een smederijwerkplaats waar 65 medewerkers twaalf smidsovens bedienden en waar men ijzeren kipkarren maakte, voltooidde het geheel.

Aanleg Keizersveerse brug

Hoewel het graven van de Bergsche Maas ontegenzeggelijk een grote vooruitgang betekende voor de waterbeheersing in het gebied, had de nieuwe - maar brede waterweg ook een aantal negatieve effecten.

Zo was het troebele water van de Bergse Maas niet geschikt voor de papierfabriek en ook de drinkwaterkwaliteit in Hank en Dussen verslechterde. De CdK hekelde zelfs het bestuur van Dussen dat men niet maximaal had geprofiteerd van de mogelijkheden en beschikbare middelen die zich bij de aanleg van een dergelijk grootschalig infrastructureel project binnen de gemeentegrenzen nu eenmaal altijd aandienen. Bovendien, door de waterbarrière, die veel groter was dan bij het oorspronkelijke Oude Maasje, raakte het Land van Heusden en Altena tamelijk geïsoleerd. Historisch gezien was het dorp Hank sterk georiënteerd op de zuidelijk van het water gelegen regio, doch men verloor daarmee gaandeweg de aansluiting. Pastoor Croon en Burgemeester Snijders constateerden al in een vroegtijdig stadium de negatieve effecten van de nieuwe waterweg en voerde dan ook een niet aflatende strijd voor een brug bij Keizersveer die echter pas in 1931 gehonoreerd werd.

Conclusie

69: Opening Keizersveerse brug

Toen was echter de crisis al uitgebroken, waardoor er niet veel veranderde. Tot aan de Tweede Wereldoorlog bleef het gemiddelde inkomen van de bewoners van Hank aanzienlijk lager dan in de omliggende gemeentes en bedroeg het nog niet de helft van het Nederlands gemiddelde en ook het opleidingsniveau baarde zorgen. De bevolkingsgroei in de periode 1900-1940, die in Hank aanmerkelijk groter was dan in Dussen, bleef niettemin achter bij het gemiddelde. In de provincie Noord-Brabant was deze die keer zo hoog. De sociale achterstand, ondanks de vruchtbare grond van de nieuwe polders, was deels te wijten aan de geïsoleerde ligging en geringe scholingsmogelijkheden. Zo was er in het hele Land van Heusden en Altena bijvoorbeeld geen enkele mogelijkheid tot voortgezet onderwijs.

Toch is het gelukkig allemaal nog goed gekomen met Hank, getuige het florissante dorp van vandaag de dag met zijn: brede school, Uivernest, Kurenpolder, Aakvlaai, Vissershag, binnenkort een nieuwe Jumbo, de befaamde wielerronde en z'n rijk geschakeerde verenigingsleven. Een dorp waar het volgens zijn bewoners bovendien heel goed toeven is. Dat, dames en heren, lijkt me een fraaie slotzin om mee af te sluiten. Ik dank u voor uw aandacht.

70: Meer informatie

Afbeeldingen

1: TITELSLIDE	5
2: ONDERWERPEN	5
3: NEDERLAND IN DE IJSTIJD (SAALIEN II).....	5
4: NEDERLAND 8000 V.CHR. (BEGINFASE HOLOCCEEN).....	5
5: HET HELINIUM, HET DOOR ROMEINEN ZO GENOEMDE ESTUARIUM VAN DE MAAS.....	6
6: STROOMRUGKAART VAN HET RIVIERENGEBIED.....	6
7: NEDERLAND IN ROMEINSE TIJD	6
8: RECONSTRUCTIE ROMEINSE WEGEN DOOR H. DE VOOGD.....	7
9: VORMING NIEUWE MAAS IN MIDDELEEUWEN	7
10: TEISTERBANT (VANAF ACHTSTE EEUW)	7
11: RECONSTRUCTIE VAN DE REGIO VÓÓR SINT ELISABETHSVLOED.....	8
12: SITUATIE VAN VÓÓR DE SINT ELISABETHSVLOED GEPROJECTEERD OP KAART UIT 1900.....	8
13: OPGRAVINGEN DOOR ARCHIEFKRING.....	8
14: BEDDING ALM ZICHTBAAR IN LANDSCHAP.....	8
15: GROOTE WAARD (GEDEELTELIJK) VÓÓR SINT ELISABETHSVLOED	8
16: (GEROMANTISEERDE) KERK VAN MUNSTERKERK, FRAGMENT 15 ^{DE} EEUWS PANEEL VAN ST.ELISABETHSVLOED	10
17: KASTEEL DUSSEN IN 1393 NAAR RENAUD.....	10
18: OVERSTROMING VAN GROTE WAARD IN 1421	11
19: KAART MET HET BREDE SCHEEPSDIEP.....	12
20: NUMMERPAAL 69 VAN HET GELIJKNAMIGE DIJKLOT	12
21: BEDIJKINGEN IN HET LAND VAN HEUSDEN EN ALTENA	13
22: KORNSE DIJK	14
23: BESTAANDE UITWATERINGSGANTELS.....	14
24: FLORIS VAN ROSEMONDT EN HARNAS VAN MAARTEN VAN ROSSEM	15
25: KAART MET BUITENDIJKSE AANWASSEN	15
26: BUITENDIJKSE OPWASSEN OP STROOMRUGGEN VAN DE DUSSE EN MAAS. KAART SLUIJTER UIT 1560 (BIJ HOOG WATER).....	16
27: BUITENDIJKSE OPWASSEN GEPROJECTEERD OP HUIDIGE SITUATIE	16
28: AANWASSEN IN SCHEEPSDIEP EN TUSSEN DE OPWASSEN	16
29: HANK EN DUSSEN VÓÓR BEDIJKING VAN ZUID-HOLLANDSE POLDER.....	16
30: BEDIJKINGSPLAN ZUID-HOLLANDSE POLDER.....	17
31: BEDIJKING (IN GEEL) VAN ZUID-HOLLANDSE POLDER.....	17
32: ZUID-HOLLANDSE MOLEN UIT 1791.....	19
33: SITUATIE BIESBOSCH IN 1799	19
34: SITUATIE BIESBOSCH IN 1818	19
35: REGENTEN VAN DE BIESBOSCH	20
36: HET SLUISKE AAN DE BLEEKE KIL, DE BAKERMAT VAN HANK	22
37: KADASTERKAART POSTSLOOT MET VERMELDING VAN HANK.....	22
38: POSTSLOOT (UIT LATERE PERIODE) VANUIT DE LUCHT BEZIEN	22
39: THEODORA VAN DINTEREN (1856-1937)	22
40: LEONARDUS VAN DE PLUIJM (1842-1922) (HERBERGIER VAN DE PHOENIX)	24
41: STRAATWEG TE HANK	25
42: DE NIEUWE STRAATWEG LANGS GEERTRUIDENBERG	25
43: STRAATWEG TE HANK/NIEUWENDIJK.....	26
44: HESSENWAGENS.....	27
45: GEVELSTEEN HESSENWAGENS.....	27
46: VAN LENNEP EN HOGENDORP	27
47: KADASTERKAART 1830	28
48: AANTAL WONINGEN (NAAR KLASSE) IN KANTON HEUSDEN ± 1830.....	29
49: PANNENHOEF AAN PEERENBOOMSE GAT IN HET VOOGDWERF.....	30
50: BOERDERIJ "TWEELINDEN" VAN PIET VAN ARJAANE AAN DE BUITENDIJK	30
51: BOERDERIJ "TWEELINDEN" VAN PIET VAN ARJAANE AAN DE BUITENDIJK IN LICHTERLAAIE.....	30
52: KONINGSHOEVE AAN DE KAMERSTEEG	30

53: BOERDERIJ OP HOEK NIEUWESTEEG (THANS KERKSTRAAT IN HANK)	31
54: PAULUSHOEVE IN HET LANGEWERF	31
55: BOERDERIJ VAN VAN VUGT IN HET LANGEWERF.....	31
56: OUDE BOERDERIJ VAN JAN VELTHOVEN VOORAAN OP DE PEERENBOOM.....	31
57: BOERDERIJ VAN JANUS WAGEMAKERS IN DE BOCHT VAN DE PEERENBOOM	31
58: POLDERHUIS AAN DE HEUVELWEG OP JANNEZAND.....	31
59: DE ARMOE TOT SCHUILPLAATS DIENENDE.....	31
60: KLASSEINDELING WONINGEN IN KANTON HEUSDEN ± 1830	32
61: NIEUWE KERK MET PASTORIE.....	33
62: KERKSTRAAT EIND NEGENTIENDE EEUW	33
63: DIJKDOORBRAAK BIJ WOUDRICHEM.....	34
64: REDDINGSACTIE TIJDENS DE WATERSNOOD VAN 1880.....	34
65: RINGDIJK OM OVERDIEPSCHEN POLDER.....	35
66: EXCAVATEUR VOOR GRONDVERZET OP HET LAND GEBRUIKT BIJ GRAVEN BERGSCHÉ MAAS.....	35
67: ELEVATOR MET BAND WERD OOK INGEZET BIJ GRAVEN BERGSCHÉ MAAS.....	35
68: DIJKAANLEG MET DE SCHOP BIJ GRAVEN BERGSCHÉ MAAS	35
69: OPENING KEIZERSVEERSE BRUG	36
70: MEER INFORMATIE	36